

د پېل خبرې

د افغانستان په معاصر تاریخ کې نولسمه او شلمه پېړۍ ډېرې پیچلې او متحولې پېړۍ دي، چې له یوې خوا په کې سیاسي تحولات رامنځ ته شوي دي او له بلې خوا په کلتوري او اقتصادي برخه کې هم د پام وړ تحولات لري. په دې پېړیو کې افغانستان د انگریزي بنکیلاک له خوا د دریو جگړو او یرغلونو سره مخامخ شوی دی، او له نیکه مرغه د تاریخ پانې گواهي ورکوي چې افغان ملت یې په وړاندې ښه په میرانه مقابله کړې او په نظامي ډگر کې یې یرغلگرو ته ثابتته کړې چې افغان ملت هیڅکله د چا تر غلامۍ لاندې نه شي راتلی.

که ددې دورې سیاسي اړخ ته وگورو؛ نو یو ټکی زیات څرگندېږي او هغه دا چې دا ملت او ددې ملت رهبران په نظامي ډگر کې بريالي وو، خو بیا برعکس په سیاسي ډگر کې د دښمنانو په وړاندې له بشپړې ماتې سره مخامخ شوي دي چې یاده موضوع یوه تاریخي پوښتنه راولاړوي او هغه دا چې ولې له بریالیتوب سره سره افغانان له ماتې سره مخامخ کیدل؟ او ولې د دښمنانو ناروا غوښتنې او شرایط پر افغانانو منل کیدل؟

دې پوښتنې ته ډېر ځوابونه شته او هر څوک کولای شي چې ډېر په ساده ډول ځواب ورکړي؛ خو هغه چې د تاریخ له مستندو پاڼو څرگندېږي دا دي چې د تاریخ په اوږدو کې افغانستان د وخت د هر زبرځواک تر یرغل لاندې راغلی دی او دا ځکه، چې ددې هیواد مهم جیوپولیتیک او ستراتیژیک موقعیتونو ددوی د راتلو لاره هواره کړې، او له همدې لارې ورته د نورو هیوادونو نیول او محاصره کول ډېر اسان تمام شوي دي. همدې حالت افغانان له بنکیلاکگرو سره جگړو ته هڅولي او افغانان د سیاسي اړ سیمو پر رتبه نو ر کم (د تریپل شری دی) یې خوا خپل منځي اختلافات او د قدرت په پراحنیا سره سینه چې تل یې ددې خاورې د واکمنانو د ژوند برخه جوړه کړې، دې ته لاره هواره چې واکمنان د پردیو تر اغیزې لاندې راشي، د خپل قدرت د ډېروالې لپاره د پردیو لمنې ته وروغورځېږي او بیا اړ شي چې د هغوی په اشارو تگ وکړي. دا او دې ته ورته نور لاملونه ددې سبب شوي چې دلته روان سیاسي، اقتصادي او ټولنیز جریانونه له خنډ او ځنډ سره مخامخ شي او افغانی ټولنه له سیاسي، اقتصادي او ټولنیزو پرمختگونو څخه وروسته پاتې شي، د بیلگې په ډول په نولسمې او شلمې پېړیو کې افغانستان د هند د ساتلو او د هند د نیولو پر سر د روس او انگریز په لویه لوبه (Great Game) کې راگیر شو. په دې لوبه

کې دا هیواد له ډېرو فشارونو، یرغلونو او حتی له سیاسي، اقتصادي او کلتوري انزوا سره مخامخ شو او د تل په څېر له هر اړخه د زمانې له کاروان څخه وروسته پاتې شو.

له دې حالت څخه د ژغورنې یوازینۍ لاره داوه چې افغانستان ځواکمن اداري، سیاسي، اقتصادي او کلتوري بنسټونه ولري، ترڅو د پورتنیو ناخوالو مخه ونیول شي او خپلواکي تضمین شي؛ مگر له یوې خوا وروسته پاتې ټولنه، خپل منځي اختلافاتو خپلي رهبران او له بلې خوا د گاونډیانو هر ډول فشارونه هغه ستر خنډونه وو چې دا لاره له ننګونو سره مخامخ شي؛ خو ددې سره سره بیا هم یو څوک و چې دا هڅې یې په لاره واچولې او د لومړي ځل لپاره یې د عصري اداري او سیاسي سیستمونو د ایجاد لپاره بنسټونه کېښودل. نوموړی واکمن امیر شیرعلي خان و، چې د لومړي ځل لپاره یې په دې لاره کې د عمل میدان ته راودانگل. هغه له کوچنیوالي د افغانستان د آبادۍ او پرمختګ سره ځانګړې مینه درلوده، دا چې په لومړي ځل واکمنۍ کې دې هیلې ته ونه رسید، خو د واکمنۍ په دوهمه دوره کې یې په مهمو اصلاحاتو پېل وکړ او یو شمېر سیاسي بنسټونه یې کېښودل او په دې اړه یې د سیدجمال الدین افغاني لارښوونې او ریفورمونونه د عملي سیاست تگلاره وګورځوله او په دې لاره کې نوموړی له څو بعدي سیاسي ستونزو سره لاس او ګریوان هم شو او هغه په دې پوهیده چې له دې ستونزو څخه د خلاصون یوازینۍ لاره داده چې په خپلو پښو ولاړ افغانستان ولري؛ خو د یو لړ زیاتو لاملونو له مخې نوموړي ونه شوای کولای چې په بشپړ ډول خپلې پېل کړې هڅې تر منزل ورسوي؛ خو په دې لاره کې یې یو څه پرېښودل او بالاخره له برتانوي هند څخه د انګریزانو په دوهم په یرغل سره دده واکمني پای ته ورسیده.

(افغانستان په سیاسي سیستم کې د امیر شیرعلي خان ونډه) تر سرلیک لاندې دا څېړنه همدغه مسایلو ته ځانګړې شوې ده. کله مې چې د پوهنپلارۍ علمي رتبې ته موضوع ټاکله، په ذهن کې مې همداسې یو څه راګرځیدل چې پرې څېړنه وکړم او همداره، چې د تاریخ جغرافیې د ځانګې د استادانو او د خپل لارښود استاد پوهاند محمدرسول باوري سره له مشورو وروسته مو دا عنوان د څېړنې لپاره غوره کړ. الحمدلله دادی تر ډېرو هڅو او د لارښود استاد محترم پوهاند باوري صاحب تر علمي لارښوونو او نیکو مشورو وروسته دا څېړنه ستاسو په وړاندې ده. زه له خپل لارښود استاد څخه ډېره درنه علمي مننه کوم چې زما د لارښوونې دا درنه دنده یې په غاړه واخیسته او خپلې هڅې یې له ما څخه ونه سپمولې. همدا ډول د ټولنیزو علومو پوهنځی د تاریخ جغرافیې ځانګې ټولو استادانو او په ځانګړي ډول له محترم استاد پوهندوی زرولي صدیقی

خخه مننه كوم چي هر ځل يي راسره ددي څيړني په بشپړ كولو كي مرسته كړي او خپلي نيكي
علمي مشوري يي راسره شريكې كړي دي.

پوهيالي سيف الله غروال

ټولنيزو علومو پوهنځي

د تاريخ جغرافيې څانگې استاد

لنډيز

د افغانستان د نوي سياسي سيستم په ايجاد کې د امير شيرعلي خان ونډه، تر عنوان لاندې دا څپرکه چې په څلورو فصلونو مشتمله ده، يو لړ اصلي او فرعي عناوين لري، اصلي موضوع يې د امير شيرعلي خان د حکومت په دوهمه دوره کې د نوي سياسي سيستم په ايجاد، اصلاحاتو او ريفورمونو څرخيري.

په دې اثر کې لومړی هغو پېښو ته پام اړول شوی چې د امير شيرعلي خان د واکمنۍ په دويم ځل پېښې شوې دي. ددې دورې په لومړيو کې هڅه شوې چې داخلي گډوډي له منځه لاړه شي او په هيواد کې سراسري امنيت قايم شي. په سياسي برخه کې له برتانوي هند سره د دوه اړخيزو اړيکو په اساس د ښه گاونډيتوب د اړيکو جوړول وو، چې ددې موخې لپاره د دواړو هيوادونو په سطحه مهم کنفرانسونه جوړ شول، چې د افغانستان له خوا په کې بشپړ استازيتوب وشو او د هيواد د سياسي خپلواکۍ په منظور په تيرو او نوو کېدونکو تړونونو کې د دوه اړخيز تعادل په نظر کې نيولو لپاره له برتانوي هند سره پراخې مذاکرې وشوې، خو افغانستان له دې کنفرانسونو څخه هيڅ مثبت پايله ترلاسه نه کړه او افغانستان هم هيڅ کوم نوی تړون له برتانوي هند سره لاسليک نه کړ او ورځ تر بلې د دواړو هيوادونو ترمنځ سياسي اړيکې د بحران په لور روانې شوې تر هغه چې خبره تر دې ځايه ورسیده چې انگرېزانو پر افغانستان دوهم پوځي تيری وکړ او د امير شيرعلي خان واکمنۍ ته يې د پای ټکی کېښود.

ددې اثر تر ټولو مهمه موضوع د امير شيرعلي خان د حکومت په دوهمه دوره کې د مساعدو فرصتونو له مخې په اصلاحي چارو کار پېل کيدل دي. په عصري پرنسپونو ولاړې ادارې، عصري ښوونې روزنې، مطبوعاتو، د اردو روزلو او مجهز کولو ته جدې پاملرنه وشوه او په دې برخه کې يې له داخلي او خارجي فني کسانو څخه کار واخيست. په پای کې هغو عواملو ته اشاره شوې ده چې د امير شيرعلي خان د نوي مدنيت هڅې يې زيانمنې کړې.

د څپرکې دا ليکل شوې موضوع په مناقشې، پايلې، وړاندیزونو او د منابعو په معرفي او پيژندنې پای ته رسيدلې ده.

لړلیک

مخ	عنوان
1.....	د پېل خبرې .....
4.....	لنډيز .....
6.....	سريزه .....
9.....	د مسئلې يا پرابلم وړاندې كول .....
9.....	د څيړنې موخې .....
10.....	د څيړنې پوښتنې .....
11.....	د اثارو كتنه .....
12.....	د څيړنې تگلاره يا ميتود .....
13.....	لومړۍ څپرکۍ .....
13.....	د افغانستان معاصر تاريخ ته لنډه كتنه .....
16.....	د سدوزايانو د واكمنۍ دوره .....
23.....	د محمدزيانو د واكمنۍ دوره .....
32.....	دوهم څپرکۍ .....
32.....	د اميرشیرعلي خان د حكومت دوهمه دوره .....
33.....	د امبالي كنفانس او د هغه پايلې .....
37.....	د سرحدې ستونزو د حل په اړه د اميرشیرعلي خان هڅې .....
39.....	د سملې كنفانس او د هغه پايلې .....
41.....	د پيښور مذاكرات .....
45.....	د اميرشیرعلي خان دربار ته د روسيې استازي راتگ .....
51.....	دريم څپرکۍ .....
51.....	د اميرشیرعلي خان د واكمنۍ په دوهمه دوره كې د افغانستان د نوي سياسي سيستم د ايجاد لاملونه .....
58.....	اداره او سياسي تشكيلات .....

67.....	د عصري اردو تشكيل
73.....	عصري ښوونه او رزونه.....
79.....	د عصري مطبوعاتو رامنځ ته كول
87.....	معماري، صنعت او سوداگري
89.....	څلورم څپرکی
89.....	هغه لاملونه چې د نوي مدنيت هڅې يې زيانمنې کړې
90.....	د دې دورې دوامداره نه پاتې کيدل
92.....	له تزاري روسيې سره تمايل
94.....	کورنۍ ستونزې
97.....	موندنې
98.....	مناقشه
102.....	پايله
105.....	وړاندیزونه
106.....	ماخوږنه
110.....	لومړۍ نښلونه (ضمیمه)
112.....	دوهمه نښلونه (ضمیمه)
114.....	دریمه نښلونه (ضمیمه)

سريزه

کيدای شي چې د تاريخ علم هغه خزانه وگڼل شي چې د بشري ټولنې مادي او معنوي ارزښتونه په کې ساتل کيږي او بيا يې راتلونکو ټولنو ته بيانوي. ټولنه نه يوازې دا چې ددې پوهې په ساتلو کې بايد خپله دنده ترسره کړي؛ بلکې د پرمختگ لپاره يې هم خپلې هڅې جاري وساتي او دې پروسې ته دوام ورکړي او راتلونکو ټولنو ته يې د ارزښتمن ميراث په توگه پرېږدي. ددې لپاره چې ديوې ټولنې دا پانگه وساتل شي نو د تاريخ لوستلو ته اړتيا ده او دا اړتيا هغه وخت پوره کيدای شي چې د ټولنې ريښتيني تاريخ ليکونکي د تاريخ د منل شوو معيارونو او اصولو پر بنسټ په پوره صداقت، ايماندارۍ، د وطني مينې او احساس له مخې تاريخي پېښې ثبت او وليکي.

زموږ د هيواد افغانستان او ددې ملت د تاريخ په پراخه لمن کې داسې ډېرې مرحلې شته چې د مادي او معنوي ارزښتونو پراخې خزاني لري چې له برکته يې دې ټولنې پايښت موندلی دی، دا ځکه چې د وخت هرې ټولنې ددې خزاني په ساتلو کې خپله ونډه اخيستي ده.

په دې ليکنه کې هڅه شوې ده چې د افغانستان معاصر تاريخ په ځانگړي ډول د امير شيرعلي خان د واکمنۍ دوره وپيژندل شي دا هغه دوره ده چې د ننني افغانستان ډېری ټولنيز، سياسي او اقتصادي بنسټونه په خورا لويو هڅو او تکاليفو اېښودل شوي دي. ددې دورې واکمن امير شيرعلي خان دی؛ خو وياړ او اعتبار يې يوازې نوموړي ته نه؛ بلکې هغه ټولو شخصيتونو ته رسېږي، چې له ده سره ددې کاروان ملگري وو. د ختيځ نابغه علامه سيد جمال الدين افغان او د هغه وخت وتلي افغان سياست پوه سيد نور محمد شاه هم له ده سره په دې سپيڅلې لاره کې لويه ونډه درلودله.

امير شيرعلي خان د افغانستان له هغو نومياليو پادشاهانو څخه شمېرل کيږي، چې د هيواد په آبادۍ او پرمختگ کې يې نه هيريډونکي هلې ځلې کړي دي. هغه وخت چې نوموړی لا تنکی ځوان و او له پلار سره يې په برتانوي هند کې د تبعيد شپې او ورځې تيرولې، د هند د تمدني عناصرو، اقتصادي او نظامي پرمختگونو څخه سخت اغيزمن شو او ددې هيله ورسره پيدا شوه، چې گران هيواد يې هم يوه ورځ داسې پړاو ته ورسېږي. کله چې نوموړی د لومړي ځل لپاره د افغانستان واکمن شو، نو ددې هيلې د پوره کېدو چانس ورسره پيدا نه شو او لکه د نورو واکمنانو په څېر د قدرت پر سر له ورونيو سره په جگړو او اخو ډب لگيا شو او له څلورو کلونو

واکمنی وروسته له واکه گوښه او پر ځای یې رقیب ورور محمدافضل خان واکمن شو او هغه تر یوې کلنې واکمنۍ وروسته مړ او پر ځای یې بل ورور محمداعظم خان واک ته ورسید، په دې دوره کې امیر شیرعلي خان هم آرام ونه کړ او له پرلپسې سیاسي او نظامي هڅو وروسته وتوانیده، چې د دوهم ځل لپاره واک ته ورسیري، رقیبان وروڼه او د کورنۍ مخالف کسان کمزوري او له منځه یوسي.

نوموړي په دوهمه دوره واکمنۍ کې څه ناڅه د آرام ساه واخیسته، بریتانوي هند یې واکمني په رسمیت وپېژندله او ددې فرصت یې پیدا کړ چې په هیواد کې بنسټیز اصلاحات پلي کړي. که څه هم سیدجمال الدین افغان دده په وخت کې د هیواد څخه په وتلو مجبور شو، خو بیا هم امیر د نوموړي اصلاحي وړاندیزونه هیر نه کړل او د هغه وخت د شته امکاناتو څخه په استفادې یې په هیواد کې اصلاحي پروگرامونه پېل کړل.

عصري ښوونه روزنه، عصري مطبوعات، په عصري پرنسپونو ولاړه اداره، په وسلو مجیزه او روزل شوي اردو، صنعت او عمراني چارې او نور مهم پلانونه یې د عمل میدان ته راوستل. دا چې څرنگه امیر شیرعلي خان دا پلانونه پلي کړل؟ له کومو امکاناتو یې کار واخیست؟ او په دې لاره کې له کومو ستونزو سره مخامخ شو؟ په دې څېړنه کې به وړاندې شي.

پورتنیو مطالبو ته په پام او ددې لپاره چې د امیر شیرعلي خان دورې ته ورداخل شو؛ نو د موضوع اړوند عنوانونه مو یو پر بل پسې په مسلسل ډول راخیستي دي. په لومړي فصل کې مو د افغانستان معاصر تاریخ ته کتنه کړې او ددې دورې فرعي موضوعات مو راخیستي دي، په دوهم فصل کې مو د امیر شیرعلي خان د حکومت دوهمه دوره او په دې دوره کې مهمې سیاسي، پېښې، په دریم څپرکي کې مو د امیر شیرعلي خان په دوهمه دوره کې د نوي تمدن د ایجاد لاملونه او په څلورم څپرکي کې مو هغه لاملونه بیان کړي دي، چې د امیر شیرعلي خان د نوي مدنیت هڅې یې زیانمنې کړې.

مگر بیا هم دا څېړنه ددې بسنه نه کوي، چې ددې دورې په اړوند بشپړ معلومات مینه والو ته وړاندې کړي، له همدې امله مې د موضوع په پای کې وړاندیز کړی چې محققین او څېړونکي باید ددې مهمې تاریخي دورې په باره کې خپلو علمي څېړنو ته ادامه ورکړي، ترڅو ټول تیاره او پټ اړخونه یې راڅرگند او راتلونکو نسلونو ته د غوره معلوماتو په حیث په میراث پاتې شي.

د مسئلې يا پرابلم وړاندې کول

ددې موضوع په اړه ډېر اثار موجود دي او د افغانستان تاريخ پوهانو د امير شيرعلي خان د دورې سياسي ستونزې، له گاونډيانو سره د هغه اړيکې، داخلي اختلافات او د هغه اصلاحي پروگرامونو او داسې نورو خواو ته يې په خپلو څيړنو کې ځای ورکړی دی؛ خو بايد وويل شي چې يوه کامله ټولگه او اثر په دې اړه نه دی تهيه شوی او په پراگنده ډول ځينو پوهانو او تاريخ ليکونکو د نورو موضوعاتو ترڅنگ ترې يادونه کړې ده، په ځانگړي ډول داسې نه دي شوي چې د امير شيرعلي خان اصلاحي چارې او پروگرامونه د پخوانيو واکمنيو له لاسته راوړنو سره پرتله شي. همدې مسئلې ته په پام وپتيل شوه چې دا دوره او ددې دورې د معاصر مدنيت نښې په يوه جلا او بيل اثر کې راټولې شي.

په همدې ډول ومې غوښتل چې د ټولنيزو علومو پوهنځيو او په ځانگړي ډول د تاريخ د څانگې استادان او محصلان، چې ډېری وخت له تاريخ سره نېغ په نېغه اړيکه لري له دې ليکنې څخه د درسي ممد په توگه گټه واخلي.

د څيړنې موخې

دا چې هره څيړنه د ځانگړو او مشخصو موخو په اساس تر سره کيږي نو له همدې امله مې د لاندې موخو په بنسټ خپله ليکنه ترتيب او تدوين کړه .

اصلي موخې

- ۱- د يوې ځانگړې ټولگې په توگه ددې دورې د ټولو تاريخي پېښو او حوادثو راټولونه.
- ۲- ددې مهمې موضوع د داسې اړخونو په گوته کول چې نورې څيړنې ته اړتيا لري .
- ۳- د امير شيرعلي خان د اصلاحي چارو او پروگرامونو په اړه د پوهې لاسياتيدل .
- ۴- د امير شيرعلي خان د وخت سياسي ستونزې او په افغانستان کې د گاونډيانو سياسي موخو پيژندل .

۵- د هغو لاملونو موندل چې د امير شيرعلي خان د نويو طرحو هڅې يې زيانمنې کړې.

فرعي موخې:

۱- دا چې دا موضوعات د ټولنيزو علومو د پوهنځي په بيلابيلو ټولگيو کې لوستل کېږي، له هغوي سره په دې برخه کې مرسته کول.

۲- په ټوليزه توگه د تاريخ د علم مينه والو ته يو معتبر او جامع اثر وړاندې کول.

۳- د هغو منابعو او سرچينو پيژندنه چې څيړونکو ته ددې دورې په اړه اړين معلومات ورکولای شي.

د څيړنې پوښتنې

د څيړنې د اصولو په اساس څيړنه له پوښتنې پېل کېږي او کله چې سوال يا پوښتنه موجوده نه وي څيړنه رامنځ ته کېدای نه شي، په دې اساس دا ليکنه د يو لړ کلیدي او فرعي پوښتنو په اساس صورت نيسي .

کلیدي پوښتنې

۱- د امير شيرعلي خان د واکمنۍ پرمهال د افغانستان د نوي سياسي سيستم د ايجاد لاملونه کوم دي؟

۴- هغه کوم لاملونه وو، چې د امير شيرعلي خان د نويو طرحو هڅې يې زيانمنې کړې؟

فرعي پوښتنې

۲- هغه کومه انگيزه وه، چې امير شيرعلي خان يې ريفورمونو او اصلاحاتو ته وهڅاوه؟

۳- د امير شيرعلي خان نويو طرحو او هڅو د افغانستان په ټولنه کوم اغيز وکړ؟

۲- امير شيرعلي خان د واکمنۍ په دوهمه دوره کې له کومو سياسي ستونزو سره مخامخ و؟

۳- د امير شيرعلي خان د واکمنۍ په لومړۍ او دوهمه دوره کې له گاونډيانو سره څه ډول اړيکې درلودلې؟

د اثارو کتنه

د امير شيرعلي خان د واکمنۍ او د هغه د اصلاحي پروگرامونو او د هغه وخت سياسي، ټولنيزو او اقتصادي حالاتو په اړه په زياتو ليکنو کې يادونه شوې ده لکه: افغانستان درمسير تاريخ (ميرغلام محمد غبار)، افغانستان در قرن نوزده (سيد قاسم رښتيا)، د افغانستان پر معاصر تاريخ لنډه کتنه (محمد ابراهيم عطايي)، سراج التواريخ (فيض محمد کاتب هزاره)، د افغانستان لنډ تاريخ (عبدالحي حبيبي)، افغانستان در پنج قرن اخير (مير محمد صديق فرهنگ)، تاريخ مطبوعات افغانستان (رسول رهين)، د افغانستان تاريخ او خپروني (محمد حليم تنوير)، د امير شيرعلي خان د واکمنۍ سياسي ستونزې (مستعلي نيازي)، ملي زاويه (حبيب الله رفيع)، تاريخ مختصر اطلاعات جمعي در افغانستان (محمد کاظم آهنگ)، په افغانستان کې د عصري ښوونې او روزنې پېل او پرمختيا (حبيب الله رفيع) او داسې نورې ډيرې معتبرې منابع شته چې د افغانستان د تاريخ ترڅنگ يې په معاصر تاريخ کې د امير شيرعلي خان پر دورې هم معلومات راڅرخيږي. پورته يادې شوې او دې ته ورته نورې ټولې منابع د دوهم لاس منابع دي او بايد يادونه وکړم چې ددې دورې په اړه د لومړي لاس منابع هم شته. د بيلگې په توگه لاندې کتابونه د امير شيرعلي د دورې پرمهال ليکل شوي دي: حجت قويه در ابطال عقايد وهابيه، قواعد پلتن (پښتو او دري)، قواعد رساله، تحفة العلماء، وعظ نامه، مجمع البحرين (طبي اثر)، قانون نامه عسکري، الفبا، فتاواي برهنه، شهاب ثاقب او نور ... او دا چې دا شمير کتابونه په هماغه مهال چاپ شوي دي کيدای شي چې د وخت په تيريدو له منځه تللي وي او هم کيدای شي چې په ډيره اندازه سره چاپ شوي نه وي؛ نو لاس رسي هم ورته محدود دی. بيا هم د هغه مهال يو شمير آثار تر موزار سیدلي دي، د بېلگې په توگه د (حيات افغاني) په نوم کتاب چې محمد خان حيات ليکلی دی، يوازې يې د امير شيرعلي خان د دورې څخه وړاندې پاچاهانو د ژوند او د افغانستان د تاريخي پېښو او همدا ډول د پښتنې تېرونو پر پيژندنه، شجرو او دودونو يې خپله موضوع راټوله کړې ده او د امير شيرعلي خان د دورې پر سياسي حالاتو او د هغه د اصلاحاتو په اړه معلومات نه لري. همدا ډول يو بل مهم کتاب چې د لومړي لاس منبع په توگه ورڅخه گټه اخيستل کيږي (د د امير شيرعلي خان دربار ته د تزاري روسيې استازيتوب) تر عنوان لاندې د هغه روسي ډاکټر (جې ايل ياروسکي) د يادابنتونو ټولگه ده، چې په همدغه روسي هيئت کې يې د معالج ډاکټر په توگه گډون درلود. دا ارزښتمن اثر د سويس د برن پوهنتون د جغرافيه او

انسان پیژندنې استاد ډاکټر ای، ډي، پټري له روسي څخه الماني ژبې ته، عبدالغفور بریشنا درې ژبې ته او اوس دادخان غزنیوال پښتو ژبې ته هم راژباړلی دی.

ډاکټر یاروسکي په کابل کې د ولیعهد عبدالله جان او په مزار شریف کې د امیرشیرعلي خان معالج ډاکټر پاتې شوی دی. دده په یادښتونو کې نه یوازې د هماغه مهال سیاسي حالاتو په اړه معلومات موجود دي، بلکې د امیرشیرعلي خان په دوره کې د افغانستان په اقتصادي او کلتوري حالت په اړه هم په کې ډیر څه موندلی شو.

د څیړنې تگلاره یا میتود

بې له شکه هر هغه څیړنه چې د څیړنو له ټولو میتودونو څخه په کې گټه واخیستل شي، یوه غوره او جامع څیړنه ده؛ خو د ځینو شرایطو په اساس هر څیړونکی نشي کولای چې په خپله څیړنه کې په بشپړه ډول د څیړنو له ټولو تگلارو او میتودونو څخه کار واخلي. زما لیکنه هم دا محدودیت لري او ومې نشوای کولای چې په عین وخت کې له ټولو او یا له یو شمیر میتودونو څخه کار واخلم او د معلوماتو په راټولونه کې د تاریخ له پوهانو سره مرکې ولرم او یا هم پوښتنلیکونه وپېشم. نو باید ووايم چې زما په څیړنه کې په بشپړه ډول له کتابتونې تگلارې څخه گټه اخیستل شوې ده، هڅه مې کړې چې له نویو او معتبرو تالیفاتو څخه معلومات راټول کړم او په لیکنه کې د تاریخ د اصولو مطابق په کروئولوژیک او مسلسل ډول پېښې په لنډ ډول روښانه کړم.

په درنښت

پوهیالی سیف الله غروال

د تاریخ جغرافیې خانگې استاد

لومړی څپرکی

د افغانستان معاصر تاریخ ته لنډه کتنه

د شپاړسمې میلادي پېړۍ په پېل کېدو سره د افغانستان په داخل او ګاونډیو هیوادونو کې نوي سیاسي بدلونونه رامنځ ته شول. په ۱۵۰۱م کې د سلطان حسین په مړینې سره د هرات تیموري دولت د زوال په لور روان شو، په سیمه کې ځواکمن محلي ځمکه وال او تجزیه غوښتونکي راپورته او خپل منځي جګړې یې پېل کړې. په ۱۵۰۰م په ماورالنهر کې شیباني، په ۱۵۰۲م په ایران کې صفوي او په ۱۵۲۵م په هند کې د بابري یا مغلي دولتونو په نامه نوي دولتونه رامنځ ته شول. دوی د افغانستان شمال، لویدیځ او ختیځ ته د تجاوز لاسونه را اوږده کړل او بالاخره افغانستان په درو برخو تجزیه شو. شیبانيان په شمالي ولایتونو، صفویان په لویدیځو ولایتونو او د هند بابریان په ختیځو ولایتونو مسلط شول او دغه حالت تقریباً دوه نیمې پېړۍ دوام وکړ له دې امله دا دوره د افغانستان په تاریخ کې د تجزیې، انحطاط او د زوال دورې په نوم هم یادېږي. (۲۹: ۲۸۱)

دغو استعمار ګرانو د افغانستان خاوره د خپلو رقابتونو ډګر وګرځاوه او د هیواد لوی ښارونه کله د یو او کله د بل تر واک لاندې راتلل. ددې یرغلونو په وړاندې د هیواد په بیلابیلو سیمو کې د خپلواکۍ لپاره د هیواد د میړني اولس له لوري، پرلپسې غورځنګونه ترسره کیدل. د هیواد په

شمال کې د خپلواکۍ لپاره د بیگانو له لورې پېل شوې مبارزه د شیبانیانو واکمنۍ ته خنډ
گرځیدلې وه. د هیواد په ختیځو سیمو کې د خوشال خټک او روبان پیر پرلپسې اتلوالو هڅو،
مغولان ماتې ته نږدې کړي وو. (۲: ۲۴۴)

د خپل منځي اختلافاتو له امله د هیواد په ختیځ کې د قومونو د خپلواکۍ مبارزې له ناکامۍ
سره مخامخ شوې، خو د هیواد په لویدیځ کې د میرویس نیکه په مدبرانه مشرتابه د ایراني
صفویانو په وړاندې پاڅون وشو، میرویس نیکه د اتو کلونو په موده کې مبارز ملګري په ځان
راغونډ کړل او د جرګو له لارې یې صفوي پاچا شاه حسین ته د کندهار د حاکم ګورګین د ظلمونو
ګزارش ورکړ، د حجاز له علماوو نه یې د ظالم حاکم په وړاندې د پاڅون فتوی ترلاسه کړه او بیا
یې په ۱۷۰۹م کال په یوه بریالي پاڅون کې ګورګین او دده ملګري ووژل او په کندهار کې یې خپل
ملي ریاست اعلان کړ. دا په افغانستان کې لومړنی ملي حکومت بلل کېږي، چې د جرګو او د
ولس د مشورو له لارې اداره کیده او د فرانسې له لوی انقلاب څخه، کوم چې په نړۍ کې د ملي
دولتونو بنسټ اېښودونکی بلل کېږي، څه باندې اتیا کاله وړاندې رامنځ ته شو. خو د دښمن
لاسونه د کورنۍ منځ ته راوغځیدل او میرویس نیکه مسموم کړای شو او د مړینې پر مهال یې
خپلو اخلاقو ته وصیت وکړ چې اصفهان ونیسي او په دې توګه خپل ملي حکومت وساتي. د بابا
له وصیت سره سم دا لویه دنده د ده زوی محمود تر سره کړه او صفوی واکمن شاه حسین صفوي اړ
شو چې خپل تاج د محمود هوتک پر سر کېږدي او په دې سره په ۱۷۲۲م کال کې د صفویانو لړۍ
پای ته ورسیده. د شاه محمود تر مړینې وروسته شاه اشرف هوتک د ایران د ځمکنۍ بشپړتیا د
ساتلو لپاره له ترکانو او روسانو سره جګړې وکړې او د ایران خاوره یې وساتله؛ خو د هوتکیانو
خپل منځي مخالفتونو، ورو ورو د دوی واکمني کمزورې کړه، تر دې چې نادر افشار وکولای
شول په ایران کې شاه اشرف مات او په کندهار کې د هوتکو وروستنی پاچا شاه حسین هوتک په
بندې کولو سره دا واکمني رانسکوره کړي.

لس کاله یو ځل بیا افغانستان د جگړو میدان وگرځیده او نادر افشار د افغانستان له لارې هند هم فتح کړ او هندي گورگانیان (مغولان) یې د ځان تابع کړل. (۱۹: ۴۰-۴۱)

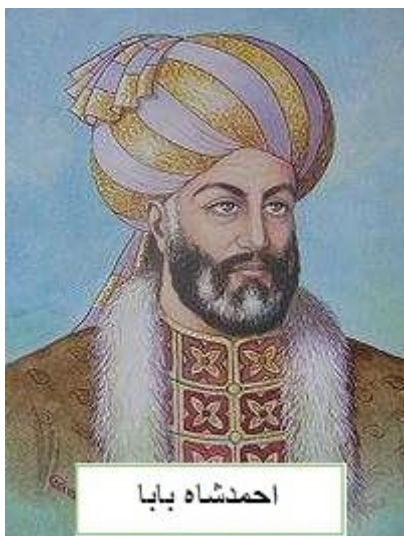
له فتوحاتو وروسته نادر بېرته ایران ته ستون شو، په ظلم او استبداد یې واکمني پیل کړه له دې امله خلک ورڅخه ناراضه شول، تر دې چې په ۱۷۴۷م کال کې د محمدخان قاجار، موسی بیګ افشار، خواجه بیګ افشار او یو شمېر نورو درباریانو له خوا ووژل شو. (۴۰: ۸۹)

د سدوزيانو د واکمنۍ دوره

که له یوې خوا نادر افغاني خپلواک دولتونه وران کړل خو له بلې خوا یې په خپل پوځ او دربار کې د احمدخان ابدالي غونډې میړه پالنه وکړه، چې د ده تر مړینې وروسته یې د یوې لویې افغاني امپراتورۍ څښتنه کېښوده.

د نادر افشار تر وژلو وروسته احمدخان ابدالي او نورمحمدخان میرافغان، د افغان او ازبکو سرتیرو په مرسته د نادر حرم د یاغي لښکرو له چور او چپاو څخه وژغوره، چې ددې خدمت په

بدل کې د نادر د حرم له خوا ورته د کوه نور مشهور الماس ډالۍ شو. ورپسې ټولو افغاني سرتیرو هرات ته مخه کړه او له هغه ځایه یې ځانونه کندهار ته ورسول، افغاني مشرانو ژر تر ژره د نادرآباد نوې کلا ته نږدې د شیرسرخ په هدیره کې ملي جرگه جوړه او تر نهو ورځو پرلپسې تودو بحثونو وروسته د غونډې یو گډونوال پیر صابر شاه کابلي، پاچاهی ته د احمدخان ابدالي د ټاکلو وړاندیز وکړ او ټولو گډونوالو د هغه دا وړاندیز په ښه شان سره ومانه او نوموړي پیر په خپله د احمدخان په پگړۍ کې د غنمو وږی کېښوده او د احمدشاه ابدالي تر عنوان لاندې له جرگې بریالی راووت.

احمدشاه ابدالي د هرات د حکمران زمان خان زوی او په خټه ابدالی سدوزی و چې په ۱۷۲۲م کال د زرغونې نومي میرمنې له نسه چې په خټه الکوزی وه په هرات کې وزیږید. (۱: ۲۸۰-۲۸۱) په ډاډ سره ویلي شو چې دده قومي خانۍ بنسټونه او په ځانگړي ډول د نوموړي د کورنۍ پخواني اعتبارات ددې سبب شول چې ده ته په جرگه کې بریالیتوب وریه برخه کړي. (۲۸: ۱۴)

وروسته له دې چې احمد شاه بابا د پاچا په توگه ومنل شو، سم د لاسه یې په اړینو چارو لاس پورې کړ، د ده لومړی کار د پوځ جوړول وو، چې د لگښت لپاره یې مالي پانگه هم تر لاسه کړه او د مالیاتو هغه لویه خزانه چې له هند او پنجاب څخه د نادرافشار دربار ته روانه وه په خپل واک کې واخیسته او دا لویه ستونزه په خپل ځای کې حل شوه. نورو افغاني مشرانو هم په دې اړه له هغه سره مرستې پیل کړې او د پوځي ډلو د جوړولو لپاره یې خورا ډېرې ستونزې وگاللې، له

همدې امله د هندي مؤرخينو له وينا سره سم ، احمدشاه چې له «ستلجه» تيریده تر شاه يې د يرش زره پوځ روان و. (۳۰: ۹۷-۹۸)

په همدې وخت کې يې له خپلې منظمې اردو څخه د افغانستان د خاورې د خپلولو او د خپلې امپراتورۍ د پراختيا لپاره سمه استفاده وکړه، شمال، لويديځ او ختيځ درې خواو ته يې لښکر کښی وکړې او پراخه امپراتوري يې تشکيله کړه. نوموړي هند ته سفر وکړ او د پنجاب، کشمېر، سند، ملتان، ايران، خراسان او بخارا ته يې د مختلفو موخو له پاره جگړه ايز يونونه وکړل او دا سيمې يې په خپلې امپراتورۍ پورې وتړلې. (۲۲: ۲۰)

احمدشاه بابا د خپل مرگ په مهال خپلو اولادونو ته يوه لويه او پراخه امپراتوري په ميراث پرېښوده، چې په ختيځ کې له سرهند څخه نيولې په لويديځ کې له مشهد څخه تر سبزاواره پورې او د شمال له خوا د امول له سيند څخه نيولې په جنوب کې تر عرب سمندرگي پورې واقع وه. دا حدود د اتلسمې پيړۍ په اوومه لسيزه کې د افغانستان د امپراتورۍ حدود وو؛ خو دا

ټول افغانستان نه و، بلکې احمدشاه بابا افغانستان له آبا سيند څخه تر مشهد او له امو څخه تر عرب سمندرگي پورې باله، نور کشمېر، پنجاب، سند او خراسان يې د افغانستان ملحقات بلل. (۲۸: ۳۷)

احمدشاه بابا د افغانانو او د خپلې غښتلې اردو په مرسته په ټول هيواد کې امنيت راوست؛ يوه مرکزي ځواکمنه اداره يې رامنځ ته کړه، په افغانستان کې يې د سياسي، اقتصادي او نظامي بنسټونو سربيره د ملي يووالي بنسټ هم رامنځ ته کړ او له گاونډيو هيوادونو سره يې سياسي اړيکې ټينگې کړې. (۲۲: ۲۰)

احمدشاه د ژوند په وروستيو کې ناروغ شو او خپله روغتيا يې د پرلپسې جنګي سفرونو او ستونزو له امله له لاسه ورکړه او د عبدالحي حبيبي په قول چې د خوراپه (اکله) دانې د هغه په پوزه او مخ راڅرګندې شوې، چې دا يو ډول سرطاني دانې بلل کېږي. (۱۰: ۲۹۴)

د ۱۷۷۲م کال په اوړي کې دده ناروغي ډېره خطرناک حالت ته ورسیده او له کندهار څخه نهه ميله لرې د توبې غره ته چې هوا يې د کندهار په پرتله پاکه او ښه وه، ولاړ. احمدشاه بابا د ۱۱۸۶هـ کال د رجب په شلمه (د ۱۷۷۳م کال دسمبر په دروېشتمه) د جمعې په شپه همدلته له نړۍ سترګې پټې کړې. (۳۶: ۴۵۴-۴۵۶)

کله چې د احمدشاه بابا ناروغي سخته شوه او د دولتي چارو د تنظيم او رهبرۍ څخه عاجز شو، نو وزيران او اميران يې راټول او د هغوی په وړاندې يې خپل دوهم زوی تیمور د ځای ناستي په توګه غوره کړ. (۳۹: ۵۳۳-۲۳۴) کله چې احمدشاه بابا وفات شو؛ نو لوی وزير شاه ولي خان له خپل نفوذ څخه په ګټه اخیستنې سره خپل زوم شهزاده سلیمان د احمدشاه بابا مشر زوی ځای ناستی او پاچا اعلان کړ. په دې کار سره د دربار مشران دوه ډلې شول، چې يوه برخه د وزير ملګري او بله برخه يې مخالف شول، په دې جريان کې عبدالله خان ديوان بيګي د تیمور په طرفدارۍ ودرید. شاه ولي خان خپل زامن د بيعت لپاره غلجايي قلات او بلوچستان ته وليږل، خو سلیمان ډېر ژر په اوضاع وپوهیده پخپله يې ځان له میدان څخه وکښ او تیمور شاه يې پاچا وباله. په دې ډول شاه ولي خان يوازې پاتې شو او عبدالله ديوان بيګي، دی او د هغه دوه زامن نيول او لاس نيولي يې د تیمور شاه مخې ته وروستل او تیمور شاه هم د فراه په سيمه کې شاه ولي خان له خپلو دوو زامنو سره په اعدام محکوم کړ چې دې پېښې ډېرې بدې پایلې له ځانه پرېښودلې او ډېر لوی خانان په ځانګړي ډول هغوی چې د شاه ولي خان ملګري وو او احمدشاه بابا تر دې مهاله په ځان راټول کړې وو پر تیمور شاه ډېر سخت بدګومانه شول او په دې ويره کې شول چې کيداى شي دوی هم د شاه ولي خان له انجام سره مخامخ شي؛ نو له همدې امله د تیمورشاه په وړاندې پټې دسيسې او توطيې پېل شوې. (۲۸: ۳۸-۳۹)

په کندهار کې میشتو لویو خانانو تر دې مهاله ځانونه په دولت کې شریک بلل او د کندهار پر چارو مسلط وو؛ خو د نوي پاچا او ددوی تر منځ ډېره بې باوري موجوده وه، نو ځکه تیمورشاه د پاچاهۍ په لومړي کال پلازمېنه له کندهار څخه کابل ته انتقال کړه، تر څو له قبيلوي قيوداتو څخه خپلواک وي او په کابل کې دا ډول وضع ډېره مناسبه وه. (۲۹: ۳۷۴)

ددې سربيره ځينې نور عوامل هم شته چې تيمورشاه يې دې ته اړ کړ چې د کندهار پر ځای کابل د هيواد د پلازمېنې په توگه غوره کړي. په لومړي سر کې نوموړي د خپل ذاتي امنيت لپاره دا کار وکړ؛ ځکه چې پر ټولو دراني خانانو يې باور له لاسه ورکړی و او ددې ويره ورسره وه چې د دوی د پلانونو او دسيسو بنکار نه شي، دوهم دا چې نوموړي د کابل ختيځي خوا قومونو څخه هم ويره درلودله او غوښتل يې چې له کابل څخه پر دوی مستقيمه څارنه ولري او دريم عامل دا و چې

نوموړی يو عياش سړی و او د کابل هوا دې ته زمينه مساعده کوله چې د کال په هر موسم کې په ځانگړي ډول په دوبي کې مستی او ميلې وکړي. (۲۸: ۳۹)

دا چې تيمورشاه په مطلق العنان ډول غوښتل واکمني وکړي او مرکزي دولت ځواکمن کړي، نو په دې لاره کې له يو شمېر جدي ستونزو سره مخامخ شو؛ خو په پای کې له ټولو بريالی راووت او خپله شل کلنه واکمني يې د داخلي او خارجي پاڅونونو په ټکولو او د پلاره ورياتي امپراتورۍ څخه په دفاع او ساتلو تيره کړه.

تيمورشاه د واکمنۍ په لومړي کال، لويو ابدالي

خانانو چې مشترکې گټې يې درلودلې او د تيمورشاه قدرت ته په رسيدو سره يې دا گټې له خطر سره مخامخ شوې وې سره يو ځای شول او په يوه خطرناکه نقشه يې لاس پورې کړ، غوښتل يې چې تيمورشاه له واکه لرې او پر ځای يې يو لاسپوڅی پاچا واک ته ورسوي. ددې کار لپاره يې د عبدالخالق سدوزي په نوم يو مشر چې د سند ماليات يې په اجاره درلودل او له دې لارې يې لوی ثروت تر لاسه کړی و غوره کړ، دوی د کندهار ښار ونېوه او عبدالخالق سدوزی يې پاچا اعلان کړ. له دوی سره د غلزيو خانان هم يو ځای شول او په ۱۷۷۴ کال يې پر کابل ۲۵ زره وسلوال وړ مارش کړل. تيمورشاه دا مهال په بلخ کې د بلخ د والي قباد خان د پاڅون په ځپلو لگيا و، که څه هم دا پاڅون مات شو خو د کندهار د نوي پاڅون په وړاندې يې د کابل څخه د دفاع لپاره کافي سرتيري په واک کې نه درلودل. په داسې يو بيړني حالت کې بيا هم تيمورشاه شخصاً د لس زره شاهي عسکرو او يوې قوي توپخاني سره د کابل او غزني تر منځ د شش گاو په سيمه کې د پاڅون کوونکو په وړاندې په مقابلې پېل وکړ. په دغه وخت کې پاينده خان بارکزی او دلاور خان

د عبدالخالق له اردو څخه بیل شول او په دې سره عبدالخالق ماتې سره مخامخ شو. له خپلو یو شمېر نیول شوو ملگرو سره یو ځای اعدام کړل شو. (۲۹: ۳۷۴)

تیمور شاه به د ژمې موسم په پېښور کې تیراوه او کله به چې دربار پېښور ته انتقال شو، هلته به هم د کابل او کندهار په څیر حالت رامنځ ته کیده او د لویو نظامي کسانو او درباریانو له خوا به د دسیسو او طوطیو بازار په شور راتلو. د ۱۷۹۷ کال د ژمې په موسم کې چې تیمور شاه د پېښور په بالاحصار کې اوسیده، د خلیل د قبیلې مشر فیض الله خان او یو بل روحاني پیر میامحمد په همکارۍ او د پاچا په اجازه یو لوی لښکر تشکیل کړ، چې له سکانو سره جهاد وکړي؛ خو یوه ورځ په دې پلمه چې لښکر د پاچا سلامۍ ته راغلی دی، بالاحصار ته په ننوتو سره یې پر عسکرو حمله وکړه، تیمور شاه د بالاحصار بام ته پورته شو او شاهي ګارډ ته یې د حملې امر وکړ او سخته جګړه ونښته، پاڅون کوونکي مات شول، فیض الله او میامحمد وتښتیدل؛ خو ونیول شول. فیض الله خان یې له یو شمېر ملگرو سره اعدام کړ او میامحمد یې د درباریانو په غوښتنه معاف کړ. د دغې ډلې یو بل محرک ارسلاخان مهمند چې د شخړې په ورځ یې د خیبر لاره بنده کړې وه، په ۱۷۹۱ م کې ونیول شو او اعدام شو. (۲۸: ۴۱)

دا یوازې نه و بلکې د خراسان خلک درې ځله د نادر د لمسي شاهرخ میرزا په وړاندې راپورته شول او تیمورشاه درې ځله د هغه ملاتړ وکړ، دریم ځل احمدخان نورزي ددې ځای بلواګر ډېر سخت وټکول. سکانو پر ملتان حمله وکړه خو تیمورشاه په ۱۷۸۱ م کال کې هغه ښار یو ځل بیا ونېوه. په ۱۷۸۶ کال په سند کې هم میرفتح علي خان یاغي شو، خو تیمورشاه د لښکر د مشر مددخان په واسطه ددې ځای خلک وځپل شول او یو ځل بیا یې میر فتح علي خان ورته حکمران وټاکه، په ۱۷۸۸ کال کې د کشمېر والي آزاد خان سر پورته کړ، خو د تیمورشاه له خوا بېرته آرام کړل شو. د بخارا پاچاهان د سدوزیو د دولت مطیع او دوستان وو؛ ځکه نو احمدشاه بابا او تیمور شاه هم تل ددوی دوستۍ ته درناوی کاوه، خو په ۱۷۸۹ کال کې شاه مراد معصوم منعیتي مرو ونیوله، له دې کبله تیمورشاه له سل زریز پوځ سره د کندوز او آقچې له لارې ورغی او شاه مراد اړ شو چې سولې ته غاړه کېږدي او آمو یو ځل بیا د پولې په توګه ومنل شو. (۱۰: ۲۹۷)

تیمورشاه په ۱۷۹۳ م کال کې چې په پېښور کې اوسیده ناروغ شو او کابل ته راغی او د شلو کلونو پاچاهۍ وروسته په همدې کال کې وفات شو. د یوه انګریز په قول چې کیدای شي د نوموړي مرګ به د زهرو له امله وي او ددې قول په اساس دا د دراني امپراتورۍ په تاریخ کې لومړنۍ سیاسي وژنه وه چې تر سره شوه او وروسته دا کار د افغانستان په نورو سیاسي

اشخاصو هم عملي شو. د تیمورشاه جسد د کابل په چهار باغ کې دفن شو او د هغه د مقبرې ودانې د زمانشاه په وخت کې جوړه شوه. (۲۹: ۳۷۶-۳۷۸)

د تیمورشاه د ۲۰ کلنې پاچاهۍ په اوږدو کې د لویو خانانو موجودیت سربیره یوې ځواکمنې مرکزي ادارې د قبیلوي رسومو ځای ونیوه. تیمورشاه مذهبي آزادي رامنځ ته کړه او په حکومتي نظام کې یې پرته له دې چې ژبه، نژاد او مذهب په نظر کې ونېسي، د متوسطې طبقې اشخاص په دندو وگمارل. د تیمورشاه په وخت کې لاسي صنعت ته وده وکړه، د علومو د زده کړې لپاره مدرسې جوړې شوې او شعر ته هم وده ورکړل شوه، ده هم شعر لیکه او په دربار کې یې ډېر شمېر شاعران او ادیبان موجود وو. www.fa.wikipedia.org/wiki/

تیمورشاه ډېرې میرمنې درلودلې ځکه یې د اولادونو شمېر هم ډېر ښودل شوی دی او ځینې منابع لیکي چې اويا لويه او زامن يې درلودل، چې د هغوی څخه ۳۴ زامن او نورې یې لوني وې، خو موږ ته یې د ۲۳ زامنو نومونه په تاریخ کې پاتې دي. د مړینې وړاندې یې یو شمېر زامن د هیواد په مختلفو ولایتونو کې د حاکمانو په توگه وگمارل. دا چې تیمورشاه په خپل ژوند د خپلو زامنو له جملې کوم ځای ناستی ونه ټاکه؛ نو ځکه دده تر مړینې وروسته د ده د زامنو ترمنځ د واک د نیولو پرسر سیالی پېل شوې. د تیمورشاه جنازه لا خاورو ته نه وه سپارل شوې چې د هغه زامنو د لویو سردارانو په ملتیا د یو او بل

په وړاندې دسیسې پېل کړې. د تیمورشاه د مړینې وروسته د هغه پنځم زوی زمان خان د زمان شاه په نوم پرتخت کېناست. زمان خان د کابل حکمران و او قدرت ته په رسیدلو کې یې قاضي فیض الله خان او پاینده خان ډېر لوی لاس درلود. زمان خان د فتنو د غلي کولو په منظور په کابل کې میشت وروڼه په بالاحصار کې بندیان کړل. (۲: ۳۴)

تر ټولو مشر شهزاده همایون د کندهار د حکمران چې پاچاهي یې د خپل ځان حق گانه راپورته او په عملي ډول یې د مخالفت بیرغ پورته کړ. زمانشاه ددې فتنې د غلي کولو لپاره د پاینده خان تر قوماندې لاندې لښکر ولیږه او نوموړي د همایون د پوځ قوماندان مهرعلي خان مات او همایون بلوچستان ته فراري شو. (۵: ۱۷)

ورپسې د هرات حاکم محمود راپورته شو او زمانشاه اړ شو چې دا ورور هم متابعت ته اړ او هرات په مرکزي ادارې پورې وتړي، په همدې موخه یې د هرات د نیولو تکل وکړ؛ خو د دواړو ورونیو تر منځ تفاهم ترلاسه شو او هرات یې محمود ته پرېښود. (۳۴: ۳۰) همایون وروړ یې د سند امیرانو په مرسته د بولان له خوا راغی او کندهار یې ونېوه. له دې امله زمانشاه د پنجاب له تصفیې تېر او په کندهار یې حمله وکړه، همایون یې ژوندی ونېوه او بیایې په دواړو سترگو وړوند کړ. (دا د افغانستان په معاصر تاریخ کې لومړنۍ سیاسي رڼدونه وه چې د زمانشاه په لاس تر سره شوه او دې کار د زمانشاه د بنسټان نور هم ډېر کړل چې په وروستیو کې دی هم له ورته عمل سره مخامخ او سترگې یې رڼدې کړل شوې). (۱۰: ۲۹۲)

په ۱۷۹۷م کال کې د هرات حاکم، محمود بیا سر راپورته کړ؛ خو له ماتې سره مخامخ او ایران ته فراري شو. زمانشاه د هرات چارې خپل زوی شهزاده قیصر ته وسپارلې. (۱۰: ۲۹۸) په همدې ډول د بارکزیو مشر سردار پاینده محمد خان د شازمان وزیر چې تر دې مهاله له ډېر قوت څخه برخمن شوی و، خو د زمانشاه له خوا په دې تور چې له شاه محمود سره یو ځای شوی او سازش کړی له دندې گوښه او پر ځای یې رحمت الله سدوزی وزیر وټاکل شو، او وروسته دا ځواکمن سردار د یو شمېر نورو قومي مشرانو سره په دې تور اعدام شو، چې هغه غوښتل شاه زمان د قومي مشرانو په واسطه معزول او یا ووژني او پر ځای یې شاه شجاع واک ته ورسوي. د شاه زمان دغه عمل هغه ته لوی سرخوږی پیدا کړ او د پاینده خان ځواکمن مشر زوی فتح خان له شاه محمود سره یو ځای شو او دواړو د شاه زمان د حکومت د پرځولو لپاره په کار پېل وکړ. (۴۰: ۹۳)

د وخت په تیریدو حالات د زمانشاه په واک کې پاتې نه شول او د واکمنۍ په هره خوا کې بغاوتونه پېل شول، نوموړي کورنیو او بهرنیو دواړو جبهو کې ښه په میرانه مقابله وکړه، مگر زمانشاه ونه شوای کولای چې د هند له خوا د انگریز د دسیسو په بشپړ ډول مخه ونیسي. ایران او انگریز له یوې خوا د افغانستان په داخلي چارو کې لاس وهنې پېل کړې او له بلې خوا یې د افغانستان پر خلاف په خپلو کې سره تړون لاسلیک کړ او په هغه کې یوه ماده داسې وه، چې که چیرې افغانستان په هند حمله کوي نو ایران به په افغانستان حمله کوي. همدا ډول انگریزانو د وروڼو د رقابت توندولو ته لاس وغځاوه او په ایران کې یې د زمانشاه فرار شوی ورور شاه محمود او د پاینده خان زوی فتح خان وهڅول چې له زمانشاه سره وجنگیږي، هماغه و چې دوی د ایرانیانو په مالي او نظامي مرسته فراه، سیستان، تر کندهاره ونيول، زمانشاه غزني ته مقابلي لپاره ورغی، په جگړه کې مات او ورور یې شاه محمود د خپل سکني ورور همایون په بدل کې ورته سترگې ړندې کړې او انگریزانو هغه لوی رقیب چې تل یې ورڅخه ویره درلوده د خپل بل ورور په واسطه له سیاسي صحنې لري کړ. محمود د کابل په تخت کېناست او فتح خان یې وزیر شو. هلته د زمانشاه بل ورور، شجاع له پېښور راپورته او د یو لړ جگړو په پایله کې یې شاه محمود له واکه گوښه او په خپله د شاه شجاع په نوم پاچاه شو. کورنیو جگړو همداسې دوام پیدا کړ تر هغه چې یو ځل بیا شاه محمود وکولای شول چې شاه شجاع له واکه لري او د کابل په تخت کیني. کله چې د شاه محمود زوی شهزاده کامران په لاس د وزیر فتح خان د سترگو د ړندیدو پېښه رامنځ ته شوه، وروڼه یې راوپاریدل او یو ځل بیا د جگړو میدان گرم شو او په پایله کې واک له سدوزیانو څخه محمدزیو ته ولیږدید. (۱۹: ۴۲-۴۳)

د محمدزایانو د واکمنۍ دوره

څه وخت چې د وزیر فتح خان وروڼه وتوانیدل، چې په ۱۸۱۸م کال کې د شاه محمود حکومت له منځه یوسي، د سیاسي ستونزو او خپل منځي اختلافاتو له امله یې ونشو کولای چې یوتن پاچا او واحد مرکزي دولت تاسیس کړي، د دوی د اختلافاتو په پایله کې په یوه بالاحصار کې دوو پاچاهانو (شهزاده ایوب او سلطان علي شاه) او دوو وزیرانو (سردار محمد اعظم خان او سردار دوست محمد خان) حکومت کولو او هر وزیر هڅه کوله چې ددې پاچاهانو تر سیوري لاندې خپل قدرت ټینګ کړي. ورځ تر بلې د هیواد سیاسي بحران شدید کیده او هر ورور هڅه کوله چې پلازمېنه کابل تر، خپل کنترول لاندې ونیسي. په اخر کې وروڼه په دې سلا شول چې د زور

دستور له مخې، هیواد په خپلو کې سره ووېشي په دې وېش کې کندهار پردل خان، کابل سلطان محمد خان، په غزني او کوهستان باندې د دوست محمد خان واکمني ومنل شوه.

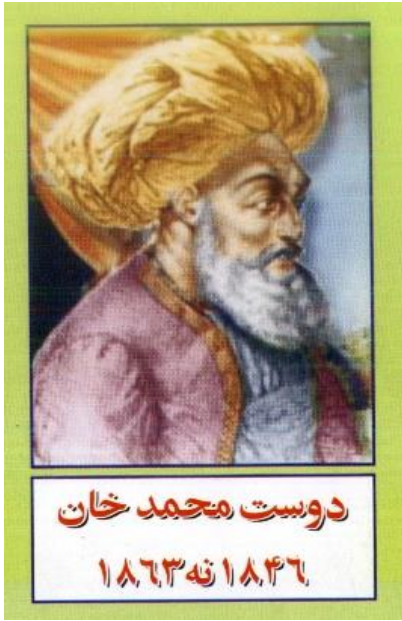

په دې وېش کې غوره برخه (کابل) سلطان محمد خان ته ورسیده، په دې وجه دوست محمد خان دا وېش د خپل ځان په حق کې بې انصافي وبلله او ددې فیصلې د ماتولو هڅې یې پېل کړې. لږه موده وروسته دوست محمد خان په کابل حمله وکړه او سلطان محمد خان یې پېښور ته وشاره. د کابل په فتح کې ورسره دده ماما د قزلباشو مشر سردار محمد خان بیات ډېره مرسته وکړه. ورپسې یې جلال آباد هم ونیوه او خپل حاکمیت ته یې پراختیا ورکړه. که څه هم نوموړی تر نورو وروڼو کشر و، خو په سیاست، دورانديشي، زړورتیا او مستقل مزاج کې تر ټولو زیات و او همدغه د نوموړي د بريالیتوب ستر لاملونه وو.

په ۱۸۳۴م کال کې د کابل تر لاسه کولو سره دوست محمد خان یوازې د کابل د حاکم حیثیت درلود، ځکه د هیواد ډېره برخه لاهم دده د مخالفینو په لاس کې وه. خو کله چې نوموړي په کابل کې ځان پیاوړی کړ د امارت لپاره یې زمینه برابره کړه. په ۱۸۳۵م کال یې د تاج ایښودلو مراسم په ساده شکل تر سره شول او د امیر المومنین لقب یې غوره کړ. د امارت په لومړي کال یې له سکانو سره د جگړې تیاری ونیوه. خلکو ورسره د پیسو او عسکرو مرسته وکړه. نوموړي له یوې خوا د جگړې لپاره تیاری نیوه او له بلې خوا یې د ستونزو د سوله ایز حل لپاره په هند کې د انگریز استازو کپتان وید او لارډ بنتک سره تماس ونیوه، خو انگریزانو د افغان او سک دولتونو په

کورنیو چارو کې د نه مداخلې په بهانه د مرستې څخه ډډه وکړه او د انگریزانو باصلاحیته هیئت په ۱۸۳۸م کال کې کابل ته راورسیده چې الکساندر برنس یې مشري کوله. امیر د انگریز د استازي په راتگ خوشال شو او د پېښور په راگرځولو کې یې ورڅخه د مرستې غوښتنه وکړه ، مگر مثبت ځواب یې ترلاسه نه کړ.

ورپسې په نابره توگه د ایران له لارې روسي سفیر ویتکوویچ، لومړی کندهار او بیا کابل ته راورسید او د روس د تزار له لورې یې د دوستي او د سوداگریزو اړیکو د جوړولو مکتوب راوړی و. د روسي سفیر راتگ انگریزان ډېر وارخطا کړل او پریکړه یې وکړه چې د محمدزیو سره خپلې اړیکې قطع او د سدوزیو واکمني بېرته را ژوندۍ کړي. د همدې موخې لپاره یې په ۱۸۳۸م کال کې په هند کې فراري شاه شجاع سره تړون لاسلیک کړ. ددې تړون مطابق باید انگریزان له شاه شجاع سره د قدرت په نیولو کې مرسته وکړي، خو له دې کار څخه د انگریزانو ستره موخه دا وه چې تزاوي روسیې په وړاندې د هند د ساتلو لپاره دا مورچل په لاس کې ولري .

شاه شجاع په ۱۸۳۹م کال د فبروري د میاشتې په دوه وېشتمه د بولان د درې له لارې کندهار خواته روان شو، په داسې حال چې د خپل شپږ زریز لښکر برسیره (۱۹۳۵۶) تنه انگریزي پوځ یې ملتیا کوله. په همدغه کال د می میاشتې په څلورمه کندهار ته ورسید، ددې ځای سرداران وټنټیدل او د می د میاشتې په اتمه شاه شجاع په کندهار کې د دویم ځل لپاره د پاچاهۍ په تخت کېناست. (۲۴۴۲-۲۷)

په کندهار کې هم د مکناتین او شاه شجاع ترمنځ بل نوی تړون لاسلیک شو، چې د هغه په اساس د انگریزانو عسکر د یو تن سیاسي استازي سره د تل لپاره په افغانستان کې ومنل شو او هم یې ټول مصارف شاه شجاع په غاړه واخیستل . برتانوي عسکر د شاه شجاع په ملتیا د غزني له لارې او همدارنگه شهزاده تیمور او کپتان وید د خیبر له لارې په کابل حمله وکړه او د ۱۹۳۹م کال د اگست په ۹ نېټه شاه شجاع د کابل په تخت کېناست او امیر دوست محمد خان له جگړې پرته میدان پرېښود او بخارا ته یې ځان ورساوه. ظاهراً شاه شجاع د افغانستان د پاچاهۍ په تخت

کېناست؛ خو واک او اختیار ټول د مکناتین او برنس په لاس کې و. مگر د تل په خبر افغان میرني ملت د پرديو لښکر په خپل وطن کې ونه شو زغملای، د غزا اعلان یې وکړ او په هره خوا یې پر انگریز یرغلگرو لښکرو بریدونه پېل کړل. یو کال وروسته امیر دوست محمد خان هم له امو راتیر او په شمال کې یې د انگریزانو په وړاندې په مبارزې پېل وکړ، د شمال خلک ورسره یو ځای شول او دده مبارزې د بریالیتوبونو او ناکامیو سره مل وې، په ایبک کې یې له انگریزانو ماتې وخوړه، له هغه ځایه تاشقرغان ته ولاړ؛ خو په ۱۸۴۰م کال په نوامبر کې یې په ناڅاپي ډول مکناتین ته ځان تسلیم او بیا له ټولې کورنۍ سره د هند کلکتې ته تبعید شو. مگر ملي مبارزینو خپلو فعالیتونو ته زور ورکړ، ځانونه یې نور هم منسجم کړل، میر مسجدي خان او سلطان محمد نجرابي په شمال کې، عبدالله خان اڅکزي او امین الله خان لوگري د کابل په شاوخوا کې د انگریزانو په وړاندې جبهې منظمې کړې او په یووالي سره یې پر شاه شجاع او انگریزانو یرغلونه پېل کړل. سردار محمد اکبر خان د امیر دوست محمد خان زوی د غازیانو مشري په لاس کې واخیسته او په کابل کې یې پر انگریزانو د واک ساحه راتنگه کړه. په دغه اړه دوو ډولونو کې په ۱۸۴۱م کال د سپتمبر په میاشت کې مکناتین د سردار محمد اکبر خان په لاس ووژل شو، ورپسې د همدغه کال د نومبر په دوهمه نېټه الکساندر برنس هم ووژل شو او له دوی وروسته شاه شجاع هم له ورته برخلیک سره مخامخ شو. انگریزان د ۱۸۴۲م کال د اپریل په ۳ له کابل څخه ووتل او د کابل او جلال آباد د لارې په اړدو کې د غازیانو له پرلپسې بریدونو سره مخامخ شول، تر څو چې له ټول پوځ څخه یې یوازې ډاکټر براین په زخمې حالت کې جلال آباد ته ورسید. (۱۰: ۳۰۸-۳۰۹)

په دې جگړه کې انگریزانو ته لوی مالي او ځاني تاوانونو ورسیدل، د بولان او خیبر له لارې چې کوم انگریز پوځ راغلی و او بیا چې وروسته پسې راغلل نو شمېر یې ۵۱ زره کسانو ته رسیده او دغه پوځ (۱۲۰۰۰) کارکوونکي او (۳۰۰۰۰) باروړونکي حیوانات درلودل. په متفرقو جگړو او هغه چې د کابل او جلال آباد په لاره کې ووژل شول شمېر یې ۳۰ زره کسانو ته رسیده، دیرش کروړه هندي روپۍ یې تاوان ولیده او تر ټولو مهمه یې داده چې په نړیواله کچه یې حیثیت ته درنه ضربه ورسیده.

د لارې اکلنډ جوړه کړې نظامي پروژې او سیاست له ناکامۍ سره مخامخ شو؛ له دې امله نوموړی د لندن له لورې برطرف او پر ځای یې لارې الډ برو وټاکل شو. هغه د دوست محمد خان د بیا ځلې واک ته رسولو او په کابل کې کلابند انگریزانو او د هغوی د کورنیو د راخلاصولو لپاره زمينه مساعده کړه. (۲۸: ۶۲-۶۷)

څه وخت چې امير دوست محمد خان دوهم ځل لپار واک ته ورسيد، د افغانستان سياسي، اجتماعي او اقتصادي وضع د انگریزانو د يرغل او د غازیانو د مقاومت په وجه د پخوا څخه ډېره خرابه شوې وه. د هغه دا ځل دوره د هیواد د سياسي یووالي په موخه په هلو ځلو او جگړو تیره شوه، کله یې چې د هیواد سياسي یووالی تامین کړ او هرات یې په ۱۸۶۳م کال کې ترلاسه کړ. د هرات د نیولو څخه ۱۴ ورځې وروسته په همدې هرات ښار کې د (۷۲) کالو په عمر د ۱۸۶۳م کال د جون په نهمه وفات شو. (۲۷-۲۸: ۴۲)

که څه هم امیر دوست محمد خان د تیمور شاه په څېر ډېر زامن درلودل؛ خو د هغه برخلاف یې په خپل ژوند کې خپل ځای ناستی وټاکه، لومړی یې مشر زوی سردار غلام حیدر خان وټاکه او کله چې هغه وفات شو بیا یې سردار شیرعلي خان خپل ځای ناستی اعلان کړ. کله چې د هرات فتح اخري مرحلو ته رسیدلې وه، بیا یې هم د قومي او نظامي مشرانو په وړاندې د دوهم ځل لپاره شیرعلي خان خپل ځای ناستی اعلان کړ. (۳۱: ۴۲) امیر د ځنګدن په وخت کې د افغانستان مشرانو او په تیره بیا د خپلو زامنو ترمنځ د اتفاق وصیت کړی و، خو داسې ښکاریده چې د هغه وصیتونه هیچا هم نه وو اوریدلي او د هغه د جنازې د مراسمو وروسته د هغه د زامنو ترمنځ چې ډېری یې د جگړو په ډګرونو کې ازمویل شوي میړونه وو، د نفاق اور بل شو. له یوې خوا د امیر دوست محمد خان په مړینې سره د سردار پاینده خان د زامنو ترمنځ خپل منځي جگړې پای ته ورسیدې؛ خو اوس دده د زامنو ترمنځ د جگړو یوه بله لړۍ پېل شوه، چې له هراړخه یې هیواد او افغان ملت ته درانه زیانونه ورسول. دا جگړې په ۱۸۸۱م کال کې د امیر عبدالرحمن خان په واک ته رسیدو سره پای ته ورسیدې.

د امیر شیرعلي خان امارت د هغه د ورونیو له خوا ونه منل شو، سردار محمد امین خان د کندهار حاکم ځان کندهار ته ورساوه او د مرکزي حکومت له متابعت څخه یې ښکاره سرغړونه پېل کړه، همدا ډول محمد افضل خان چې په ټولو ورونیو کې مشر و؛ نو واکمني او پاچاهي یې هم د خپل ځان حق گانه، چې په دې مسئله کې ورسره محمد اعظم خان هم د هغه پلوي کوله. په هر صورت دا ډول مخالفتونه پېل شول او امیر شیرعلي خان خپل ځوان زوی محمد یعقوب خان په هرات کې د حاکم په توګه پرېښود او په خپله له بل ځوان زوی محمدعلي خان سره کابل ته ولاړ. او په کابل کې یې د چارو په سمون پېل وکړ. (۸: ۳۶۱)

کابل ته په رسیدو سره یې برتانوي هند ته هم د خپل امارت خبر ورکړ، تر څو د هغه امارت په رسمیت وپېژني. خو انگریزانو تر شپږو میاشتو پورې هغه ته ځواب ورنه کړ. د هغه لومړی کار د

امنیت راوستل او مرکزی ادارې پیاوړې کول وو، په همدې موخه یې زرمتم خواته لښکر ولیږه، ترڅو وکولای شي هلته خپل مخالف ورور محمد اعظم خان، چې د زرمتم حاکم و متابعت کولو ته اړ کړي، خو محمد اعظم خان له جگړې پرته میدان پرېښود او برتانوي هند ته یې پنا یووړه او په راولپنډۍ کې انگریزانو ځای ورکړ او هم یې ورته د ورځې سل کلدارې معاش وټاکه. اوس نو انگریز ته بیا یوه ښه وسیله په لاس ورغله ترڅو د همدې وسیلې په واسطه امیرشیرعلي خان تهدید کړي. محمد اعظم خان خپل ملگري هم وروغوښتل او هلته د امیر په وړاندې د فتنو بازار تود شو. په ۱۸۶۴م کال کې امیرشیرعلي خان ترکستان (بلخ) ته متوجه شو؛ ځکه د هغه ځای حاکم محمد افضل خان چې ځان یې د امارت اصلي حقدار گانه، د مخالفت اعلان یې کړی و او هم یې مرکزی دولت ته مالیه نه رالیږله. د امیرشیرعلي خان او محمد افضل تر منځ جگړه وشوه، چې محمد افضل په کې ماته وخوړه، تسلیم شو او بیا د امیرشیرعلي خان له خوا بندي شو او زوی یې سردار عبدالرحمن بخارا ته وتښتیدو. (۲۸: ۹۳)

په ۱۸۶۵م کال کې د کندهار د تصفیې په موخه روان شو، ځکه د هغه ځای حاکم سردار محمد امین خان چې د امیرشیرعلي خان سکني ورور هم و، عقیده درلوده، چې د پلار تر مړینې وروسته هر یو ورور په خپله سیمه کې پاچا شمېرل کېږي؛ نو په دې ډول یې له مرکزي ادارې څخه متابعت نه کاوه. د خپل پوځ مشر یې ځوان زوی محمدعلي خان وټاکه او جگړه د قلات په سیمه کې پېل شوه، چې په پای کې د امیر ځوان زوی او د پوځ مشر محمدعلي خان او مخالف ورور محمد امین خان دواړه ووژل شول. ددې پېښې له امله امیر دومره غمجن شو، چې ورځني کارونه یې پرېښودل او داسې کارونه به یې کول چې خلکو پرې د لیوني گومان کاوه او کله به یې چې ولیدل، د نظامي افسرانو په منځ کې یې زوی نه شته؛ نو په سپکو او سپورو به یې پېل وکړ. د امیر دغه شان وضعیت د افسرانو د خفگان لامل شو، ځینو پوځ پرېښود او وتښتیدل، ځینې د فرصت په انتظار کې شول او ځینو هم په هند کې میشت محمد اعظم خان او په بخارا کې میشت عبدالرحمن خان ته لیکونه ورولیږل او هغوی یې د کابل نیولو ته وهڅول. په دې ډول عبدالرحمن خان له بخارا څخه بلخ ته راغی او ددې ځای صاحب منصبان ورسره یو ځای شول او د بلخ حاکم سردار فتح محمد خان څخه یې بلخ ونېوه. محمد اعظم خان هم د چترال له لارې بدخشان ته راغی او په شمال کې له خپل وراره عبدالرحمن سره یو ځای شو او یوه میاشت وروسته یې کابل هم ونېوه.

امیرشیرعلي خان په غزني کې د ډېر سخت مقاومت وروسته له ماتې سر مخامخ شو او محمد افضل خان چې د امیرشیرعلي خان په زندان کې پروت و له زندان څخه په تېښته بریالی او

خان يې کابل ته ورساوه او هلته د محمد اعظم خان او عبدالرحمن خان له خوا ورته د کابل امارت تسليم شو او د امير محمد افضل خان په نوم واک ته ورسيد. (۸: ۳۱۶-۳۱۷)

د اميرشیرعلي خان د حکومت لومړۍ دوره په همدغه کورني او خپل منځي اړو دورې پای ته ورسیده او نوموړي ونه شوای کولای، چې په دغه دوره کې کوم ځانگړي پروگرامونه پلي کړي. دده حکومت چې د هغه وخت يو قانوني حکومت ورته ويلای شو د انگريزانو له خوا په رسميت ونه پيژندل شو او انگريزانو په دې بهانه چې له نوموړي سره وروڼه مخالف دي او افغانستان کې يوه واحده مرکزي اداره شتون نه لري نو د شوو تړونونو په اساس يې هغه مرستې پر هغه بندي کړي، کومې چې دده پلار امير دوست محمد خان ته يې ورکولې؛ خو په اصل کې خبره بل ځای وه، هغه دا چې اميرشیرعلي خان د امير دوست محمد خان په زامنو کې هغه شخص و، چې له انگريزانو يې ډېر بد راتلل او هغوی يې نه خوښيدل او په دې خبره انگريزان هم واقف و؛ نو ځکه انگريزانو نوې او زړې نقشې بيا راواخيستې او د اميرشیرعلي خان په ناکامولو کې يې خپله ونډه واخيسته.

څه وخت چې امير محمد افضل خان امارت ته ورسيد نو انگريزانو په بېړه د هغه حکومت په رسميت وپيژانده او يو استازی يې هم ورته راووليږه، حال دا چې د اميرشیرعلي خان قانوني حکومت يې په رسميت ونه پيژانده. په دې مسئله کې يوه خبره ډېره څرگنده ده، هغه دا چې انگريزانو په لوی لاس غوښتل چې په افغانستان کې داخلي جگړه زور واخلي او دوی خپلو موخو ته ځانونه ورسوي. اميرشیرعلي خان چې دا مهال په کندهار کې و، هيواد يې په خطر کې وليد او يو ځل بيا يې د جگړې لپاره تيارې ونېوله تر څو دې حالت ته د پای ټکی

کيږدي، خو د کلات په سيمه کې د عبدالرحمن خان او محمد اعظم خان له لښکرو سره په جگړه کې له ماتې سره مخامخ شو او له هغه ځايه هرات ته ولاړ او کندهار د عبدالرحمن خان او محمد اعظم خان لاس ته ورغی.

اميرشیرعلي خان له هرات څخه بلخ خواته ولاړ او هلته يې خپل پوځونه منظم او د کابل د نيولو په موخه روان شو؛ خو د چاريکارو په نوم سيمه کې يې يو ځل بيا له عبدالرحمن څخه ماتې وخوړه او بېرته هرات ته ستون شو. (۱۳: ۲۴۷-۲۴۸)

په همدغه وخت کې چې د ۱۸۶۷م کال د اکتوبر ۱۸ نېټې سره سمون خوري اميرمحمد افضل خان د ورپېښې ناروغۍ له امله د څه کم يوه کال واکمنۍ وروسته وفات او د کابل د شهدای صالحين د زيارت ترڅنگ دفن شو او ځای يې ورور محمد اعظم خان ونېوه. د امير محمد افضل خان د امارت دوره ډېره لنډه وه او هيڅ داسې مهم کار چې د يادولو وړ وي د هغه په وخت کې تر سره نه شو.

امير عبدالرحمان خان

وروسته له دې چې محمد اعظم خان واک ته ورسيد له عبدالرحمن خان څخه يې په دې ويره راغله، چې کيدای شي له يوې لارې به واک تر لاسه کړي. عبدالرحمن خان هغه څوک و، چې هم يې پلار امير افضل خان او هم يې همدغه کاکا محمد اعظم خان واک ته رسولی و؛ خو بيا هم نوي امير محمد اعظم خان ترينه ويره احساسوله او هڅه يې وکړه چې هغه له مرکز څخه لرې کړي او په همدې پلمه يې هغه ته امر وکړ چې د شمال د چارو د سمون لپاره شمال ته ولاړ شي. که څه هم عبدالرحمن نه غوښتل چې کابل پرېږدي؛ ځکه چې هر وخت شونې وه چې اميرشیرعلي خان په کابل

حمله ترسره کړي، خو د امير محمد اعظم خان په ډېر ټينگار بلخ ته ولاړ او هلته د شمال د چارو په سمون مصروف شو. څه وخت چې اميرشیرعلي خان د عبدالرحمن خان له مصروفيتونو خبر شو؛ نو د خپل زوی يعقوب خان په ملاتړ يې په کندهار حمله وکړه او دا چې د کندهار د ښار اوسيدونکي د امير محمد اعظم خان د زامنو له ظلمونو پوزې ته راغلي وو، ښار يې اميرشیرعلي خان ته تسليم او د امير محمد اعظم خان زامن وتښتيدل.

اميرشیرعلي خان په کندهار کې ځان منظم او د جگړې لپاره تيار او مخ په کابل يې حمله وکړه. امير محمد اعظم خان يو ځل بيا له عبدالرحمن څخه مرسته وغوښته او نوموړی يې په

خدمت کې حاضر او په گډه يې د غزني په شش گاو نومې ځای کې د اميرشیرعلي خان مخه ونېوه؛ خو د يوې سختې جگړې په ترڅ کې دواړه له ماتې سره مخامخ شول او اميرشیرعلي خان د دوو کالو ستونزو گاللو وروسته په ۱۸۶۸م کال د سپتمبر په مياشت کې کابل ترلاسه او د دوهم ځل لپاره واک ته ورسيد.

عبدالرحمن خان او امير محمد اعظم خان دواړه ايران ته ولاړل؛ خو عبدالرحمن خان د تير په څېر يو ځل بيا د جلاوطني ژوند په بخارا کې غوره وگانه او بخارا ته ولاړ؛ خو امير محمد اعظم خان په ايران کې پاتې شو، تر څو تهران ته په لاره د ورپېښې ناروغۍ له امله وفات او جنازه يې د بسطام په ښار کې خاورو ته وسپارل شوه.

د امير محمد اعظم خان د حکومت دوره هم ډېره لنډه وه، له دې امله يې ونه شوای کولای، چې د هيواد د پرمختگ لپاره کوم مهم کارونه وکړي؛ خو ويل کېږي چې د خپل پوه او عالم وزير علامه سيدجمال الدين افغان په مرسته يې د افغانستان د عصري کولو په موخه سياسي، عمراڼي، کلتوري پلانونه طرحه کړي وو، چې د هغو له جملې څخه يې د «جريده کابل» په نوم د افغانستان لومړۍ مجله له چاپه راوويسته؛ خو د وخت د کموالي له امله د اداري او سياسي تشکيلاتو په لړ کې د کومو پلانونو په پلي کولو بريالی نه شو. (۲۳: ۸۶-۸۷)

دا چې رېښتيا هم په هغه وخت کې د سيدجمال الدين په هڅو د کابل په نوم جريده راوتلي وه او که نه؟ په دويم څپرکي کې به يې په اړوند پوره معلومات وړاندې شي.

دوهم څپرکی

د امیرشیرعلی خان د حکومت دوهمه دوره

د امیر محمد اعظم خان او سردار عبدالرحمن خان په ماتې سره امیرشیرعلی خان کابل ته داخل او د ۱۸۶۸م کال د سپتمبر په اوومه نېټه د دوهم ځل لپاره واک ته ورسید.

دده لومړی کار دا وه، چې انگریزانو ته یې د دوستۍ لاس ور وړاندې کړ او په کابل کې یې د انگریزانو د سفیر عظامحمد خان سدوزي په واسطه هغوی ته د خپل امارت خبر ورکړ او هم یې هیله څرگنده کړه، چې انگریز دولت به له ده سره د دوستۍ اړیکې ټېنگې کړي او هم به په نظامي او اقتصادي برخو کې مرسته وکړي.

برتانوي هند چې د افغانستان وضع ارامه ولیده او په دې پوه شول چې د امیرشیرعلی خان مخالفین له پښو غورځیدلي دي؛ نو د ۱۸۶۸م کال د نومبر په دویمه نېټه یې د امیرشیرعلی خان

امارت په رسمیت وپېژانده، ۱۲۰۰۰ ټوپکه او ۲ لکه روپۍ يې ورته راولېږلې او هم يې اميرشیرعلي خان ته د هند د سفر کولو بلنه ورکړه او اميرشیرعلي خان هم د اړیکو د ټينګولو او د دوه اړخيزو همکاريو د رامنځ ته کولو په موخه په ۱۸۶۹م کال کې د هند امبالي ته سفر وکړ چې دده دا لېدنه د امبالي د کنفرانس په نوم شهرت لري. (۴۲: ۸۵)

د امبالي کنفرانس او د هغه پایلې

اميرشیرعلي خان خپل زوی شهزاده يعقوب خان د کابل په دربار کې د نایب السلطنه په توګه پرېښود او په خپله له پنځو زرو عسکرو سره د ۱۸۶۹م کال په لومړيو کې پېښور ته ولاړ. په دغه سفر کې صدر اعظم سيد نور محمد شاه، د امير کوچنی زوی شهزاده عبدالله جان، او د دربار مهم غړي لکه جنرال حسين خان، ارسلاخان، عصمت الله خان، ميرزا محمدنبي او شاغاسي شیردل خان د امير ملتيا کوله. (۲۹: ۵۹۷)

امير شیر علي خان

په پېښور کې د انګريزانو له خوا امير ته تود هرکلی ويل شو او امير د عسکرو فرقه په پېښور کې پرېښودله او د دربار له مهمو غړو او څو سوه نفرو سره مخ په هند روان شو. د هند ګورنر لارډ مایو انګلیسي مامورينو او هندي شهزاده ګانو ته امر کړی و، چې د افغانستان د امير هر کلی او ښه راغلاست په دې ډول عيار کړي، لکه څرنگه چې د دوو خپلواکو هیوادونو تر منځ تر سره کېږي، ترڅو نړۍ ته داسې څرګنده شي چې اميرشیرعلي خان په رېښتیا د يوه خپلواک هیواد حکمران دی او دا تشریفات باید په دې کچه وي، چې د هند په

تاریخ کې ساری ونه لري. د پلان مطابق انګریز مشرانو او هندي راجګانو د افغانستان له امير څخه شاندار هرکلی وکړ. په داسې حال کې چې د هندي ټولني عامه طبقه هم حاضره وه، امير ته د توپونو ډزې هم وشوې. (۲۲: ۲۸۵)

[امير شيرعلي خان د هند په امباله کې له وليعهد عبدالله جان او د خپلې کابينې له غړو سره]

په کنفرانس کې امير په صراحت سره وويل، چې د انگريزانو سره ټول شوي تړونونه يو اړخيز دي او بايد چې نواقص يې رفع شي. امير د بيلگې په توگه د جمرود په لومړي تړون باندې نيوکه وکړه، چې د هغه په دريمه ماده کې راغلي وو چې امير به د انگريزانو دوستان خپل دوستان او دښمنان به يې دښمنان بولي؛ نو زه ددې لپاره هند ته راغلی يم چې په شويو تړونونو له سره کتنه وشي او د دوه اړخيزو همکاريو او اړيکو په نظر کې نيولو سره له سره تائيد شي.

امير شيرعلي خان په حقه و؛ ځکه چې په نړيوالو تړونونو کې د تړون دواړه خواوې مساوي و جايب او حقوق لري خو دلته بل المقابل بيا انگريز په تړون کې دانه ذکر کوي چې د افغانستان دوست به د انگريزانو دوست او دښمن به يې د انگريزانو دښمن وي.

همدا ډول امير نيوکه وکړه چې زما لومړۍ دوره حکومت چې يو قانوني حکومت و انگريز په رسميت ونه پيژانده او د داخلي گډوډۍ په حالت کې مې چې له تاسو کومه مرسته وغوښته، تاسو هغه رد کړه او اوس مو چې کومې ټوپکې او پيسې راليرلي دي بېرته يې راليرم.

لارډ مايو وويل چې تير به هير کړو او اوس بايد د دوستانه اړيکو لپاره نوي بنسټونه کينودل شي.

امير په ځواب کې وويل که انگلستان د افغانستان دوستي په لس، شل لکه روپو او شل، ديرش زره ټوپکو گڼي چې په دې سره افغانان د بهرني دښمن دفاع وکړي؛ خو گرانه ده. افغانستان چې تر څو د هيواد پنځه کلنه ماليه ونه بخښي او د هغې پر ځای د بریتانيا د حکومت د لگښتونو پيسې

ورنه کړي نه افغانستان له چا سره جگړه کولای شي او نه هم د خپل هیواد دفاع. په دې حالت کې د بریتانیا همدومره مرسته اړینه ده او که دا مرسته د روسیې تر حرکت پورې وځنډول شي، نو بیا مو فرصت له لاسه ځي نه افغانستان او نه هم انگلستان ته گټه رسولای شي؛ ځکه د سرحدونو د ساتنې او د جگړې لپاره مخکې تیارې په کار دی.

لارډ مایو په ځواب کې وویل چې په دې اړوند به په خپل وخت خبري وکړو؛ خو اوس مهال به تاسو ته ۱۲۵ لکه روپۍ، ۱۲ زره ټوپک او ۱۲ ټوپونه درکړل شي. په همدې ډول درې تنه انگریزي استازي په هرات، کابل او کندهار کې ټاکل کېږي تر څو زات البیني معاملي اجرا کړي او هم د روسانو د چلند او د هغوی د حرکتونو په اړوند معلومات ترلاسه کړي.

دا لومړۍ ناسته وه، چې په دې خبرو پای ته ورسیده او نورې ناستې د افغانستان صدراعظم سید نور محمد شاه او د برتانوي هند د بهرنیو چارو د وزیر ستین کار ترمنځ د ډاکټر گيږي په ترجمانۍ ترسره شوې او په پای کې امیر داسې یو بشپړ وړاندېز وکړ:

۱- د انگریز دولت مرستې باید دوامدارې وي او د بهرني خطر پرمهال به د امیر له غوښتنې سره سم زیاتېږي.

۲- سلطنت دې د امیر شیرعلي خان په کورنۍ کې په رسمیت وپیژندل شي او د شهزاده عبداللہ جان ولیعهد دې تائید شي، چې په راتلونکي کې د انگلستان دولت د افغانستان د واکمن په پیژندلو کې متردد نه اوسي.

۳- دوستۍ معاهده دې دوه اړخیزه وي یعنې که افغانستان د انگلستان دښمنان خپل دښمنان پیژني نو انگلستان هم باید د افغانستان دښمنان خپل دښمنان وبولي.

۴- د بهرني تجاوز د دفعې پر مهال به دواړه دولتونه په خپلو کې سره مشوره کوي، انگلستان باید چې له افغانستان سره د پیسو او وسلو مرسته وکړي، تر څو افغانان په خپله د بهرني دښمن د مخنیوي او دفاع لپاره گام پورته کړي او وار د مخه ورته تدابیر ونېسي لکه په سرحدونو کې د استحکاماتو او کلاگانو جوړول چې د انگریزانو د فني انجینرانو په مشوره به ودانېږي او د انگریزي منصبدارانو او پوځیانو مسئله به د امیر په خوښې پورې اړه لري.

داد افغانستان په معاصر سیاسي تاریخ کې لومړی ځل و چې افغانستان دولت او مشر د مذاکراتو طرحه په یوې مسووده کې مقابل لوري ته وړاندې شوه. د امیر دا کار د معمول خلاف و؛

ځکه پخوا به د انگریزانو له خوا شرایط ټاکل کیدل او په افغاني لوري به منل کیدل. (۲۴: ۹۳-۹۴)

لارډ مایو د امیر ټولې طرحې رد کړې او امیر هم مایوس شو او د کوم تړون د لاسلیک کولو پرته خپل هیواد ته راستون شو. وروسته انگریزانو په یوه مکتوب کې امیر ته ولیکل چې انگریزان د چا په داخلي چارو کې مداخله نه کوي، خو وخت ناوخت به خپلې مرستې ونه سپموي.

انگریزانو ځکه د امیر له طرحې سره هوکړه ونه کړه، چې په دې سره په افغانستان کې د انگریزانو د هر ډول لاس وهنې لاره بندیده او د ولیعهد په توګه د عبدالله جان منل به ددې سبب شوی وای، چې د امیر په وړاندې به د سردارانو او وروڼو د توطیو مخه بنده شوې وای. په دې ډول انگریزانو هیڅکله هم نه غوښتل چې په افغانستان کې یوه ځواکمنه اداره او دایمې ثبات رامنځ ته شي. (۲۸: ۹۵)

د امبالې له کنفرانس څخه د امیر شیرعلي خان لویه هیله دا وه، چې افغانستان په نړیواله کچه له سیاسي خپلواکۍ څخه برخمن شي او د یوازیتوب (تجريد) له حالت څخه یې راوباسي؛ ځکه امیر په وروستیو کې په بشپړ ډول پوهیدلی و، چې انگریزان یې له یوې خوا په کورنیو ستونزو کې راګیروي او له بلې خوا یې د نړۍ دروازې پرمخ ورتړلي دي او غواړي په همدې ډول یې وساتي؛ مګر امیر شیرعلي خان ونه شوای کولای چې خپلې دې موخې ته ځان ورسوي؛ ځکه چې نړیواله سیاسي رسی د دوو زبر ځواکونو (انګلستان او روسیې) په لاس کې وه، چې دواړو نه غوښتل چې په سیمه کې په پښو ولاړ افغانستان وګوري. (۲۴: ۶۶)

دا چې امیر شیرعلي خان د امبالې په کنفرانس کې ونه توانیده، چې د عبدالله جان ولیعهدی پر انگریزانو ومني، نو په ۱۸۷۰م کال کې یې خپل اووه کلن زوی عبدالله جان د یو لوی جشن په ترڅ کې د ځای ناستي په توګه اعلان کړ، په داسې حال کې چې امیر د یعقوب خان او ایوب خان په نومونو دوه مشران او په کار پوه زامن درلودل، مشري یې یعقوب خان و او د امیر د ځای ناستي کېدو لومړنی حقدار ګڼل کېدو. امیر دا لویه سیاسي تېروتنه د خپلې میرمنې عایشې په غوښتنه تر سره کړه، چې په هغه ډېره ګرانه وه. یعقوب خان چې دا بې انصافي ولیدله په بغاوت یې لاس پورې کړ، کندهار ته وتښتید او له هغه ځایه یې په هرات حمله وکړه او په دې ډول خبره تر لویو جګړو ورسیده؛ خو په اخر کې یعقوب خان کابل ته راغی او ځان یې پلار ته تسلیم کړ، امیر ددې پر ځای چې هغه وښيي، زندان ته یې ورتپل واهه او پوره اووه کاله یې په زندان کې تیر کړل. (۲۸: ۹۴)

د سرحدی ستونزو د حل په اړه د امیر شیرعلی خان هڅې

د داخلي ستونزې سربیره امیر ته په بهرني سياست کې هم یو لړ مسایل راپورته شول، چې مهم یې د سرحدونو مسایل وو. هغه مهال په منځنۍ آسیا او د افغانستان د شمالي پولو پر لور د روسانو پرمختګ هم امیر او هم انگریزان په تشوېش کې اچولي وو او امیر د امبالې په کنفرانس کې هم دې مسئلې ته په صراحت انگریزان متوجه کړي وو. انگریزانو هم د افغانستان او روسیې تر منځ د سرحدونو په ټاکلو کې خپله ګټه لیده؛ نو ژر یې مداخله وکړه او هم یې امیر شیرعلی خان وهڅاوه، چې له روسانو سره خپل سرحدونه تثبیت او معلوم کړي. (۲۶: ۵۵)

ددې مسئلې د راپورته کېدو یو بل لوی عامل دا و چې په دې سیمه کې د انگریزانو او روسانو د ټکر او تصادم ویره موجوده وه، دواړو خواو د مخته تګ پالیسي غوره کړې وه او د دواړو سرحدونه یو بل ته نږدې کیدل. د بیلګې په توګه روسانو په ۱۸۶۵م کال په مرکزي آسیا کې تاشکند ونېوه او دوه کاله وروسته یې په ۱۸۶۸م کال کې یې بل لوی ښار سمرقند هم ونېوه او په مرکزي آسیا کې یې د بخارا په امارت خپل نفوذ خپور کړ. انگریزانو هم عین ګام پورته کړ سند یې ونېوه او په اباسیند یې خپل نفوذ راخپور کړ. اوس ددې ویره موجوده وه چې دا لوی زبرځو اکونه به په همدغه سیمه کې سره ټکر شي. ددې وېرې له امله دواړو خواو مفاهمې سره پېل کړې، چې تر څو افغانستان د بفر او حایل په توګه عیار کړي او دواړه خواوې په هغه کې مداخله ونه کړي او په دې سره به د ټکر څخه مخنیوی وکړي. (۲۸: ۴۱۵)

انگریزانو په همدې موخه د انگلستان د بهرنیو چارو وزیر لارډ ګرینویل (Lard Granville) د روس پلازمینې سن پترزبورګ ته ولېږه او هلته یې د روسیې له بهرنیو چارو وزیر پرنس کورچکوف (prince corchokove) سره د افغانستان او تزاری روسیې د سرحد د ټاکلو پر سر خبرې پېل کړې، چې بالاخره په ۱۸۷۳م کال کې د روسیې دولت د سرحدی کرښې د ټاکلو لپاره د تیاري اعلان وکړ. د انگلیس، افغانستان او روسیې استازي د یو ګډ کمیسیون په توګه دغه سرحدی کرښه، چې له ویکتوریا (زرقول) له جهیل څخه تر خم آب پورې اوږدوالی لري، تعیین او تثبیت کړه، نوموړې سرحدی کرښه د آمو د سیند په امتداد ۱۸۰۰ کیلومتره اوږد والی لري او اوس د امیر شیرعلی خان د کرښې په نوم یادېږي. (۴۲: ۵۵)

په عین حال کې د سیستان پر سر له ایران سره اختلافات موجود وو. د سیستان سیمه د خپل لرغوني روښانه تاریخي سوابقو له مخې د افغانستان یو مهم ولایت دی. د افغانستان د معاصر

تاریخ په پېل کې د تیمور شاه تر مړینې پورې سیستان د افغانستان دولت ته باج ورکاوه؛ خو څه وخت چې په درانیانو کې دا خلی اختلافات او جگړې پېل شوې، نو سیستان به کله په هرات او کله به په کندهار پورې وتړل شو. (۷: ۳۱۰)

ایران هڅه کوله د افغانستان په داخلي چارو کې لاس وهنه وکړي او د افغانستان له داخلي اختلافاتو څخه څه پورته کړي او د افغانستان ځینې سیمې لاندې کړي. د بیلگې په توګه ایران تل هڅه کوله چې هرات د ایران یوه برخه وګرځوي؛ خو دې هیواد ونه شوای کولای چې خپلو هیلو ته ورسېږي، په ځانګړي ډول د ۱۸۵۷م د پاریس تړون له امله د ایران لاس په بشپړ ډول له هرات څخه قطع شو. کله چې ایران د هرات په نیولو بریالی نه شو؛ نو بیا یې د افغانستان په جنوب لویديځ کې سیستان ته لاس راوغځاوه. دا هغه مهال و چې امیر شیرعلي په داخلي اختلافاتو کې مصروف او وېې نه شوای کولای چې د سیستان مسئلې ته ځان ورسوي؛ خو کله چې امیر شیرعلي خان د دوهم ځل لپاره واک ته ورسید، دې مسئلې ته یې په جدې ډول پاملرنه وکړه او په دې ډول د ایران او افغانستان تر منځ جنجال راپورته شو. څرنګه چې د ایران او انګلیس تر منځ د پاریس د تړون په اساس په داسې مسئلو کې حکمیت باید انګرېزانو ته سپارل شوی وای؛ نو ایران ورته مراجعه وکړه او انګرېز هم په ۱۸۷۲م کال کې سرفریډریګ ګولډسمت په نامه یو انګرېز ددې کار لپاره وګماره او د افغانستان او ایران استازي یې هم وغوښتل. (۲۸: ۹۶)

د افغانستان له خوا صدراعظم سید نور محمد شاه او د ایران له خوا میرزا معصوم خان د استازو په توګه ددې مسئلې د حل لپاره په تهران کې سره کښیناستل. له ډېرو خبرو وروسته ګولډسمت خپله پریکړه وکړه او یو ځل بیا یې د افغانستان او ایران تر منځ د نفاق اور تازه کړ او سیستان یې په دوو برخو ووېشه. دا وېش د افغانستان په ضرر و، په پایله کې د انګرېزانو او امیر شیرعلي خان تر منځ اړیکې پرې خرابې شوې. انګرېزانو ددې لپاره چې امیر خوشاله کړي د ګولډسمت پریکړه یې یوه سهوه وبلله او شپاړس لکه کلدارې یې د تاوان په توګه ومنلې؛ خو امیر شیرعلي خان دا پیسې ونه منلې او د سیستان مسئله همداسې لاینحله او جنجالي پاتې شوه. (۴۲: ۵۶-۵۷)

د امیر حبیب الله خان په وخت کې یو ځل بیا د ایران او افغانستان تر منځ د سرحد پر سر اختلافات را پورته شول او دا ځل بیا هم د انګرېز استازي مکماهن په منځکړې توب په ۱۹۰۲م کال کې د ایران او افغانستان تر منځ سرحدي کرښه رامنځ ته شوه، چې د مکماهن د سرحدې کرښې په نوم شهرت لري چې د کوه ملک سیاه څخه د سیاه کوه پورې غځیدلې ده. په دې سره بیا

هم د دواړو هیوادونو ترمنځ د سرحد په سر ستونزه هواره نه شوه، ځکه دا ځل ایران بیا هم د هلمند د اوبو پر سر جنجالونه را پورته کړل، که څه هم له ۱۸۷۲م کال څخه بیا تر ۱۹۰۵م کال پورې یعنی د ۲۳ کلونو په موده کې د انگریزانو د حاکمیت له مخې د هلمند د سیند دریمه برخه او د سیستان له ځمکو څخه تر دریمې ډېره برخه ایران ته ورکړل شوه. (۳: ۶۴)

په وروستیو کې د هلمند د اوبو معاهده د اعلیحضرت محمد ظاهر شاه د سلطنت او د موسی شفیق د صدرات پر مهال، په کابل کې د ایران د لومړي وزیر عباس هویدا او صدراعظم موسی شفیق له خوا په ۱۹۷۳م کال کې لاسلیک شوه، د افغانستان په ولسي جرگه کې هم دا معاهده د رایو په اکثریت تصویب شوه او وروسته د افغانستان د پاچا محمد ظاهر شاه له خوا هم تائید شوه. (۳۱: ۲۳۴)

د سملې کنفرانس او د هغه پایلې

د سیستان او د یعقوب خان د بغاوت په مسئله کې د انگریزانو او د امیرشیرعلي خان ترمنځ سیاسي بې اعتمادی نوره هم پسې ډېره شوه او ورځ تر بلې یې اړیکې د بحران په لور روانې شوې. له بلې خوا انگریزانو پر امیر تل فشار اچاوه چې په کابل کې د برتانیې یو سیاسي استازي ومنل شي، تر څو له نږدې نه د سیاسي مسایلو په اړوند مذاکرې وشي.

امیر شیرعلي خان لازمه وگڼله چې کابل ته د انگریز استازي د راتگ په اړوند د ملت رایه ترلاسه کړي؛ نو یې لویه جرگه دایره کړه او جرگې پریکړه وکړه، چې د انگریزانو استازي ته دې کابل ته د راتگ اجازه ور نه کړل شي؛ ځکه چې افغانستان اوس له انگریزانو سره د خبرو کوم ضرورت نه لري او که چېرې انگریزان د خبرو کولو هیله لري باید چې له وړاندې نه د خبرو موضوع روښانه کړي، تر څو پر موضوع باندې د غور کولو وروسته امیر خپل استازی هند ته ولېږي. په همدغه وخت کې د هند حکمران نارت بروک امیر ته په ځواب کې ولیکل چې د مذاکراتو موضوعگاني د سیستان مسئله، شمالي سرحدات او نور سیاسي مسایل دي او نوموړي هیله بنودلې وه چې امیر په خپله په کنفرانس کې د گډون لپاره هند ته ورشي. دا چې امیر له پخوانیو مذاکراتو څخه مایوسه و او هم یې د هندي راجگانو په مجلس کې گډون د خپل شان او د هیواد د خپلواکۍ سره مناسب نه گانې، فیصله یې وکړه چې خپل صدراعظم سیدنورمحمدشاه هند ته ولېږي.

سید نورمحمد شاه د نارت بروک له موافقې وروسته په ۱۸۷۳م کال د جولای په (۵) نېټه د هند په سمله کې له نارت بروک او د هغه بهرنیو چارو وزیر ایچیزن سره ولیدل. (۱۷: ۲۵۶-۲۶۶)

د خبرو په پېل کې د برتانوي هند چارواکو د امیر په اړه د خپل نیک نیت څرگندونه وکړه او هغوی وویل چې د هلمند د اوبو په اړه حکمیت د مخالفت پر بنسټ نه دی شوی او د امیر د راضي کولو لپاره به خپلې هڅې جاري وساتو. همدارنگه د افغانستان د شمالي سرحدونو په اړه یې هم ډاډ ورکړ او زیری یې ورکړ، چې روسیې دا منلې چې افغانستان د روس له نفوذ څخه وتلی او بهر دی. یادونه یې وکړه چې که په افغانستان باندې کوم تجاوز وشي؛ نو انگریزان به د افغانستان د سرحدونو د ساتلو لپاره خپل ټول توان کاروي او مادي مرستې به هم کوي، خو په دې شرط چې امیر خپلو بهرنیو چارو کې د انگریزانو سلا او مشورې ته غاړه کېږدي او د خپلو گاونډیانو په خاوره کې د لاس وهلو څخه ځان وساتي.

سید نورمحمد شاه د نارت بروک په ځواب کې وویل چې: په مرکزي آسیا کې په ډېرې تیزی سره د روس د واک لمنه پراخېږي او له دې څخه د افغانستان خلک په تشوېش کې دي او تر څو پورې چې هغوی ته د روس د احتمالي برید د مخنیوي او د انگریز حکومت د عملي مرستې ډاډ ورنه کړل شي، د هغوی دا تشوېش نه رفع کېږي.

د هند وایسرا نارت بروک په دې اړه د لندن نظر وغوښت او د هند د چارو وزارت په راغلي تلگرام کې وپوښتل، چې په دې اړه د امیر اندېښنه بې ځایه ده او ورته ووايي چې موږ په دې اړه هېڅ تشوېش نه لرو او کوم ډاډ چې روسیې موږ ته په دې اړه راکړی هغه کافي گڼو، که رښتیا پر افغانستان برید وشو؛ نو انگلستان د وسلو او حتی پوځ لیرلو ته تیار دی. (۲۴: ۹۹-۱۰۰)

د خبرو په جریان کې بیا هم انگریزانو خپلو اصلي ټکو ته اشاره وکړه او هغه دا چې د افغانستان دولت دې په بهرني سیاست کې له انگریز دولت سره مشوره وکړي او د افغانستان د سرحدونو د معاینې لپاره دې د انگریز موقت استازی ومني او له دې پرته دې په کابل، کندهار، هرات، بلخ او جلال آباد کې د انگریزانو سیاسي او نظامي استازي په دایمي توگه ومنل شي؛ خو سید نورمحمد شاه د انگریز چارواکو دغه وړاندیزونه ټول رد کړل او په ځواب کې یې وویل، چې انگریز دولت سره دوستي باید د افغانستان د پاچا له خوا تضمین شي، همدارنگه د انگریزانو د مرستې اندازه د امیر په غوښتنې پورې اړه لري او په افغانستان کې د انگریز استازو د میشته کېدو په هکله باید ووايم، چې دا مسئله شخصاً په امیر پورې اړه لري. افغان استازی

سید نور محمد شاه پرتله له دې چې کوم غوڅ قرارداد لاسلیک کړي بېرته کابل ته راستون شو. (۱۷:۴۲)

هند ته د نارت بروک په واسطه د امیر بلنه یوازې د همدې مسایلو په اړه وه، مگر د هغه وړاندیزونه د امیر د استازي له خوا رد شول؛ خو دا مسایل یې راتلونکي ته پربښودل او سمدستي یې د سیستان د مسئلې د حق تلفۍ د جبرانولو لپاره پنځه لکه روپۍ د عادي مرستې په توګه او ۱۵ زره ټوپکونه سید نور محمد شاه ته ورکړل او ددې سره یې یو مکتوب هم د هغه په لاس ورکړ چې غټ ټکي یې دا وو: "د روسیې د برید په صورت کې به د افغانستان سره په ممکنه وسایلو مرسته وشي او امیر دې په خپل بهرني سیاست کې د انګریز مشوره اخلي او هم یې یو ځل بیا امیر ته د هند سفر بلنه ورکړې وه."^{۴۴}

امیر یو ځل بیا پیسې رد کړې او وسلې یې ومنلې، د ۱۸۷۳م کال د سپټمبر په ۶ مه د انګلستان د بهرنیو چارو وزیر لارډ ګرانویل له خوا خبر راوړسید، چې روسیې افغانستان ته د واخان او بدخشان په تسلیمولو باندې موافقه کړې ده؛ خو امیر د بېلابېلو ډیپلوماتیکو لارو چارو پر بنسټ د انګریز استازو له منلو څخه معذرت وغوښت. په هر صورت د انګلستان پارلمان د هغه وخت له رسمي پانې معلومیږي، چې تر دې وخته پورې د افغانستان او انګلستان اړیکې ښې وې. (۲۴:۱۰۰-۱۰۱)

د پېښور مذاکرات

امیر شیرعلي خان په ۱۸۷۳م کال د عبدالله جان د ولیعهدۍ جشن جوړ کړ او د موضوع په اړه یې د هند وایسرا، د روسیې ترکستان حاکم کافمن، فارس قاجاري دولت او د بخارا امیر ته اطلاع ورکړه. همدغه مهال د انګلستان په سیاست کې تغییرات رامنځ ته شول، چې د افغانستان په برخلیک یې ژوري اغیزې وکړې. د ۱۸۷۴م کال په ټاکنو کې د لیبرال حزب پر ځای محافظه کار حزب واک ته ورسید او ډیزرایلي د انګلستان د دولت د کابینې ریاست ته ورسید. نوموړي د مرکزي آسیا د هیوادونو په وړاندې سخت دريځه سیاست غوره کړ کوم چې د ګلادستون پر مهال تر یوه بریده راکم شوی و. تزاري روسیې هم ورته سیاست غوره کړ او دوی هم په مرکزي آسیا کې خپل پرمختګ ته دوام ورکړ او په ۱۸۷۴م کال کې یې د مرکزي آسیا ترکمن قبایل د ځان تابع کړل او خپوه یې په ناڅاپي توګه تر کنترول لاندې راوسته. انګریزان وارخطا شول او د روسانو دا عمل

یې د هند او افغانستان لپاره خطرناک وباله، له دې امله انگریزانو یو شمېر احتیاطي گامونه پورته کړل. کوټه یې ونېوه او هم یې امیر ته په کندهار او هرات کې د انگریز صاحب منصبانو د ځای پر ځای کېدو وړاندیز وکړ. لارډ سالسبري د هند د چارو وزیر په ۱۸۸۵م کال کې نارت بروک ته هدایت وکړ چې د انگریزي استازو د ټاکلو مسئله یو ځل بیا له امیرشیرعلي خان سره مطرح کړي. د هغې تجربې له مخې چې نارت بروک د افغانستان او په ځانگړي ډول د امیرشیرعلي خان په اړه لرله د موضوع حساسیت ته یې د انگلستان حکومت د متوجه کولو لپاره ډېرې هڅې وکړې؛ خو په دې مسئله کې د انگلستان د دولت په منصرف کولو بریالی نه شو.

له بلې خوا د افغانستان په اړه د انگریز دولت نظامیانو او سیاسيونو نظر په بشپړ ډول بدلون کړی و او د دوی له نظره افغانستان د هند د دفاع لپاره مهم سنگر گڼل کیده. لارډ نارت بروک له خپلې دندې استعفا وکړه او په ۱۸۷۶م کال کې لارډ لیتین د هند د اعلیٰ حاکم په توگه وټاکل شو او هغه د افغانستان او سیمې په اړه د نوي سیاست او طرحې سره راغی. (۳۷: ۳۸-۳۹)

لارډ لیتین د مخکې تگ (Forward) پالیسی ډېر سخت طرفدار و، هغه غوښتل چې د روس د نفوذ د مخنیوي لپاره انگریز پوځ د کابل مرکز او د هندوکش په لمنو کې ځای پر ځای کړي او هم په بلخ، هرات او کندهار کې نفوذ وکړي، کابل او غزني د کوټې او قلات په څېر نظامي مرکزونه کړي. شینواري، مهمند له ننگرهار څخه بیل کړي، پیشین او سیبي د کندهار څخه بیل او له بلوچستان سره یې یو ځای کړي. د خیبر، بولان او د کورمې لویې لارې په خپل لاس کې ونېسي. لیتین اصلاً افغانستان د یو خپلواک او مستقل هیواد په نوم نه پیژانده او دا یې ویل چې: افغانستان یاپه هند پورې او یا په روس پورې وتړل شي او یا بالکل له منځه یو وړل شي او د نړۍ له نقشې ولویږي او دا د راولنس نظر هم وو، چې د افغانستان د سیمې د چارو متخصص بلل کېدو.

لیتین امیرشیرعلي خان ته مکتوب ولیږه، چې په کابل کې د اړینو مسئلو په اړه د خبرو لپاره یو انگریز استازی ومني مگر امیرشیرعلي خان یې په ځواب کې مکتوب ولیږه او د انگریز د استازي له منلو یې معذرت وغوښت او یادونه یې کړې وه چې د انگریز استازي راتگ له امنیتي پلوه مشکلات لري. لیتین چې کله د امیر منفي ځواب واوریدو؛ نو خپل سفیر عظامحمد خان یې له کابل څخه راوغوښت. عظامحمد خان د امیر د خفگان په هکله لیتین ته مفصل معلومات ورکړل. یعنې د سیستان پریکړه، په قلات او کوټه کې د نظامي مرکزونو جوړول، د سردار یعقوب خان

سپارښتلیک، د سملی د مذاکراتو بده رویه، د پېښور د کمیشنر بی ادبه مکالمه او ..... ددی په څنگ کې د امیر غوښتنې هم ورته بیان کړې.

لیټن عطا محمد ته وویل: ” افغانستان په آسیا کې د تلې د دوو پلو په منځ کې د غنم د دانې مثال لري، امیر شیرعلي خان ته اخطاراً ووايه چې زموږ له اجازې څخه پرته له چا سره اړیکې نشي ساتلای، په ځانگړي توگه له روس سره، انگریز نژاده استازي په کابل، کندهار، هرات، بلخ او سرحداتو کې ومنه، زموږ د مامورینو پر مخ ټولې لارې پرانیزه او د هغوی ساتنه هم په غاړه واخله، د استازو د تگ او راتگ لپاره اجازه ورکړه. که چېرې دا شرایط ونه منې موږ به له روس سره مذاکره وکړو، چې افغانستان د نړۍ له نقشې څخه وباسو او په دوو برخو به یې ووېشو او په دې پوه شه چې روس دې کار ته تیار دی.^{۴۴} عطا محمد کابل ته راغی او د لیټن سرتنبه وړاندیز یې کت مټ امیر ته وړاندې کړ. امیر وپوهید چې انگریزان له افغانستان سره د یوه خپلواک هیواد په توگه شرافتمندانه دوستي نه غواړي او خپلو ناروا موخو ته رسیدل غواړي. امیر شیرعلي خان مسکی شو او عطا محمد خان ته یې وویل: ”د افغانستان په اړه د لیټن فکر او خیال په بشپړ ډول غلط دی، لیټن اشتباه کړې، ځکه افغانستان د تلې د دوو پلو په منځ کې د غنمو مثال نه لري؛ بلکې افغانستان د آسیا د تلې د دوو پلو د شاهین مثال لري، چې د دواړو پلو توازون پرې برابرېږي هرې پلې ته چې ولویږي د پلې بله خوا به پورته کیږي.“^{۴۴} (۳۵۰:۳۵۱)

امیر شیرعلي خان د انگریزانو له خوا تر تهدید او فشار لاندې ونیول شو او اړ شو چې خپل اعتمادی صدر اعظم سید نور محمد شاه یو ځل بیا له انگریز دولت سره د خبرو لپاره ولیږي، تر څو وکولای شي د انگریس په دښمنانه نقشه کې تعدیلات رامنځ ته کړي او همدارنگه هغه مسئلې هم حل کړي چې تر دې مهاله نه وې حل شوې. امیر په ۱۷۸۸م کال جنوري کې د سید نور محمد شاه تر مشرۍ لاندې پېښور ته سیاسي هیئت ولیږه. دا هیئت انگریزانو د فوق العاده استازي لویس پېلې له خوا ومنل شو. د خبرو په پېل کې سید نور محمد شاه هغه مسایل یو پر بل پسې بیان کړل چې د امیر د خفگان سبب گرځیدلي وو. د هند د حکومت استازي یو ځل بیا همغه پخوانۍ غوښتنې تکرار کړې او ویې ویل چې امیر دې له روسیې سره له مستقیمو اړیکو تیر شي او انگریز استازو ته دې اجازه ورکړي چې په هرات او نورو سرحدی سیمو کې ځای پر ځای شي، تر څو د روسانو حرکتونه له نږدې وڅاري. د انگریز او افغان یو گډ هیئت دې له هند سره سرحد معلوم کړي، په کابل کې دې د انگریزانو دایمي سفارت او د اړتیاو په صورت کې دې امیر انگریز استازو ته کابل ته د تللو اجازه ورکړي.

سید نورمحمد شاه د لویس پېلي ټول وړاندیزونه رد کړل، ځکه له یوې خوا دا وړاندیزونه له پخوانیو ټولو تړلو شویو تړونونو سره په ټکر کې وو او له بلې خوا امیر په قاطع ډول ویلي وو، چې افغان استازی دی د ممکنه لارو چارو په واسطه مصالحه رامنځ ته کړي؛ خو د انگریز نژاده استازی منل دې په هیڅ صورت ونه مني. ځکه د امیر له دې ویره درلودله چې په دې سره به انگریزان د هغه په داخلي چارو کې لاس وهنې پېل کړي او صلاحیتونه به یې محدود شي. په دې صورت کې له تفاهم پرته دا خبرې هم بې پایلې پای ته ورسیدې. (۲۲: ۲۹۹-۳۰۰)

سید نورمحمد شاه د مارچ ۲۷ د خپلې ناروغۍ او هغه روحی فشار چې د انگریز دولت د سلوک او د کنفرانس د ناکامۍ له امله ورته پیدا شوی و، په پېښور کې وفات شو (دا یو مرموز مرگ و). امیر د سید نورمحمد شاه په مړینه سخت وځوریده او د هغه مړی یې په ډېرو مجلو تشریفاتو سره د شهدای صالحین په هدیره کې خاورو ته وسپاره.

امیر بیا هم له انگریز سره د اړیکو د رغولو لپاره هڅه وکړه او د مالیې وزیر حبیب الله خان وردگ یې د پېښور د مذاکراتو د دوام په موخه پېښور ته ولیږه، خو د مارچ په دیرشمه نېټه وایسرا، لویس پېلي ته یو لنډ او قاطع تلگرام راولیږه چې د کنفرانس پای یې اعلاناوه. پېلي هم د امیر استازی ته وویل چې خبرې پای ته رسیدلي دي او نورو خبرو ته اړتیا نه شته او په دې سره د پېښور مذاکرات هم بې پایلې پای ته ورسیدل. (۲۴: ۱۰۵)

انگریزانو د عثمانی ترکیې له لارې هم په امیر فشار وارد کړ. هغه مهال عثمانی ترکیه د روسیې په وړاندې د انگریزانو تر حمایت لاندې وه او د عثمانی ترکیې واکمن سلطان عبدالحمید د مسلمینو د خلیفه اعتبار هم درلود او انگریزانو عبدالحمید ته سپارښتنه کړې وه چې امیر د انگریزانو دوستۍ ته راوبولي.

سلطان عبدالحمید یو دوستانه لیک سره کابل ته هیئت راولیږه چې امیر یې د انگریزانو دوستۍ ته رابللی و او پر روس باندې یې ورته د باور نه کولو سپارښتنه کړې وه.

د ترکیې هیئت د بېرته تگ پر مهال امیر هم د ترکیې سلطان ته یو مفصل لیک ولیکه چې په هغه کې یې ټول تیر حالات په ښکاره ډول بیان کړي وو او د انگریزانو ټولو بې انصافیو ته یې په کې اشاره کړې وه. خو وړاندې له دې چې دا لیک سلطان عبدالحمید ته ورسیري انگریزانو مطالعه کړې، چې له لامله یې په انگریز دولت کې د فارورډ یا مخکې تگ پالیسی طرفداران لا نور هم غصه شول. (۲۸: ۱۰۹-۱۱۱)

د اميرشیرعلي خان دربار ته د روسیې استازي راتگ

په ۱۷۷۴م کال کې د انگلستان او روسیې ترمنځ د ښو اړیکو دوره چې د کریمیا د جگړې څخه یې تقریباً شپاړش کاله دوام کړی و پای ته ورسیده. دغه مهال د انگلستان حاکم محافظه کار گوند په ختیځ کې د روسیې هر ډول پرمختگ د انگلستان د آسیایي هیوادونو د مستعمراتو په ځانگړي ډول د هند لپاره جدي خطر تلقي کاوه. د انگلستان دا ویره هغه وخت ډېره شوه، چې روسانو مروه او خیوه سیمې تر کنترول لاندې راوستلې؛ ځکه دا سیمې هرات ته نږدې وې او هرات په هغه وخت کې د هند دروازه بلل کیده.

کله چې د پېښور کنفرانس پای ته ورسید، د عثماني ترکیې او روسیې ترمنځ جگړه پېل شوه چې د روسانو په وړاندې د انگریزانو بدگومانی نورې هم ډېرې شوې. دا جگړه ځکه پېل شوه چې په بالکاناتو کې د بوسنیا او هرزه گووینا خلکو د عثماني ترکیې په وړاندې پاڅون وکړ. دا چې د روسیې دولت ځان د بالکان د عیسویانو ملاتړی او مرسته کوونکی باله؛ نو په ۱۸۷۷م د پاڅون کوونکو سره د مرستې تر نامه لاندې یې له عثماني ترکیې سره جگړه پېل کړه او روسیې ځواکونو په سرعت سره پرمختگ وکړ او د وچې له لارې استانبول ته نږدې شول. (۳۲: ۳۴۸)

له دې امله سلطان عبدالحمید اړ شو چې د سان سټیفان تړون لاسلیک کړي او په بالکان تاپو وزمه کې د روس حاکمیت ومني؛ خو انگریزانو د اتریش او آلمان په مرسته روسیه مجبوره کړه، چې د برلین په کنگره کې د سان سټیفان تړون باندې تجدید نظر وکړي. کله چې روسانو ځان په داسې یو حساس حالت کې ولید، نو په دې لټه کې شول، چې انگریزانو ته د هند په جبهه کې گواښ راپیدا کړي او په ځان باندې د برلین د کنگرې فشار را کم کړي؛ نو ځکه یې افغانستان ته پاملرنه جلب شوه، چې د انگریزانو څخه ناخوښه و. د ترکیې استازي د روسیې د همدغې هڅې د مخنیوي لپاره کابل ته راغی او خبرې یې پېل کړې. کله چې دغه پلاوی پوه شو چې افغانستان هم د ترکیې په څېر له عین موقعیت سره مخامخ دی، ترکیه له روسانو څخه ناراضه او افغانستان له انگریزانو څخه ناراضه دی، له دې امله یې له امیر سره خبرې ناکامه شوې. خو د روسیې دولت خپل سیاست ته دوام ورکړ. لومړی یې په ۱۸۷۷م کال کې دوه مسلمان استازي کابل ته راولېږل او د دواړو دولتونو ترمنځ یې دوستي څرگنده کړه. امیرشیرعلي خان سره له دې چې له انگریزانو څخه خفه و، خو د روسانو دغه استازي یې ونه منل. پر انگریز باندې د فشار لپاره روسانو په مرکزي آسیا کې یو ځل بیا حرکتونه پېل کړل او داسې خبرونه خپاره شول، چې روسیه غواړي د

افغانستان له لارې د هند په انگریز دولت برید وکړي، خو تر ټولو غټ فشار یې دا و چې د جنرال ستالیتوف تر مشرۍ لاندې یې د امیر شیرعلي خان دربار ته یو بل سیاسي پلاوی راولیږه. (۲۹: ۶۰۴)

له روسي پلاوي سره د انگریزي او ترکي ژبې ژباړونکي، یو طبي ډاکټر جی ایل یاروسکي او د یو بریدمن تر قوماندانۍ لاندې د ۲۱ تنو قزاقانو یوه قوه ورسره وه.

دوی په ناخپي توگه د آمو غاړو ته راورسیدل او د سرحد خلکو ته یې وویل چې دوی له امیر سره خبرو ته ورځي، د مزار شریف لویناب شیردل خان، امیر شیرعلي خان ته احوال ورکړ او هغه هم زړه نازړه دا نابللي میلمانه ومنل او د ۱۸۷۸ کال د جولای په ۲۲ کابل ته راورسیدل، امیر هم خپله میلمه پالنه پر ځای کړه.

روسيې استازي امیر ته د ترکستان د حاکم کافمن لیک ورکړ او داسې یې څرگنده کړه چې دوی غواړي د افغانستان او روسيې تر منځ د دوستۍ تړون وکړي او په دغه تړون کې به د امیر د گران زوی عبدالله جان ولیعهد یې هم په رسمیت وپیژني.

امیر په دې هیله شو چې ددغه روسي هیئت له وجود څخه به گټه پورته کړي، له یوې خوا به د روسانو په دوستۍ سره د سردار عبدالرحمان تهدید له منځه یوسي او له بلې خوا به وکولای شي، چې پر انگریزانو فشار راوړي. انگریزان هم کابل ته ددې هیئت له راتگ سره سخت وارخطا شول او د امیر د منځه وړلو په فکر کې شول.

د روسانو چالاکي داوه چې په همدغو ورځو کې د برلین په کانگرس کې د اروپایي هیوادونو مشران راټول وو او انگریز د ترکیې په گټه د سان ستیفان د تړون د موادو پر الغا کولو فکر کاوه او روسانو غوښتل کله چې د سان ستیفان په تړون کې انگریزانو ته امتیاز ورکوي؛ نو د افغانستان په سر باید معامله وکړي او معامله داوه، چې افغانستان یې د انگریز نفوذ ته ورخوشی کړ او په مقابل کې یې په بالکان کې له انگریز څخه امتیاز ترلاسه کړ او بلغاریا یې رامنځ ته کړه. روسانو ستالیتوف په چلبازی رالیږلی و او امیر یې استعمال کړ او دا د روسانو غټه ټکي وه. ستالیتوف په کابل کې و چې د برلین د کانگرس پریکړه وشوه، نو په پټه یې ستالیتوف ته لیک ولیږه چې له افغانستان څخه په چل راووځه او له امیر سره هیڅ شی لاسلیک نه کړی. (۲۸: ۱۱۱-۱۱۲)

ستالیتوف هم له امیر سره یوه مسوده تیاره کړه، چې ددې مسودې بشپړه بڼه موجوده نه ده. کوم څه چې شته هغه یوازې د انگریزانو په لیکنو کې دي، چې هغوی یې له دې څخه په افغانستان باندې د خپل نظامي یرغل په خاطر د یوه سند په توګه دلیل راوړي او امیرشیرعلي خان له روسیې سره په یو موټی کېدو او پر هندوستان باندې په یرغل کولو تورنوي. په دې مسوده کې لاندې موارد راغلي وو:

- ۱- افغانستان به د روسیې پوځ ته په هند باندې د یرغل کولو اجازه ورکوي.
- ۲- امیر به روس دولت ته اجازه ورکوي چې په افغانستان کې د تلګرام مزي وغځوي او امیر به یې د ساتنې ذمه واري کوي.
- ۳- روسیه به د امیر ځای ناستي په رسمیت پیژني.
- ۴- افغانستان به روسیې ته اجازه ورکوي، چې په افغانستان کې د اوسپنې پتلیو درې سرکونه جوړ کړي او افغانستان دولت به یې ساتنه په غاړه اخلي. د خارجي حملې په صورت کې به له امیر سره مرسته کېږي.
- ۵- افغانستان باید له انگلستان سره په جګړه کې او پر هند باندې د یرغل په صورت کې له روسانو سره برخه واخلي او روسیه به د جګړې تر پایه پورې د افغاني عسکرو مصرف په خپله غاړه اخلي.
- ۶- روسیه د خپلو عسکرو لپاره ارتزاقی مواد په خپل هیواد کې برابروي. خو که د اړتیا په وخت کې افغانستان د روسیې پوځ لپاره د اړتیا وړ مواد تهیه کوي په بدل کې به یې قیمت اخلي. (دواړه هیوادونه به سوداګرو لپاره د سوداګرۍ استانتیاوي برابروي).
- ۷- د هند د فتحې وروسته به د احمدشاه بابا او د تیمور شاه د وخت سیمې بېرته افغانستان ته ورکول کېږي.
- ۸- تړون به د امیر اوستالیتوف له خوا لاسلیک شي.

دا د هغه تړون مسوده وه چې د روس استازي او امیر تر منځ هوکړه پرې شوې وه؛ مګر ډېری تاریخ پوهان دا مسوده نه تائیدوي او هغه څه چې موجود دي هغه یوازې د منشي محمدنبي خان له خولې څخه په یوه انګلیسي کتاب کې نقل شوي دي؛ خو دا جوتنه ده چې کوم اساسي تړون نه

دی شوی، یوازې یوه لومړنۍ مسوده وه چې د امیر د توجه د جلبولو لپاره ترتیب شوې وه. (۴۲: ۷۷-۷۹)

ستالیتوف د خپل مرکز له هدایت سر سم له کابل څخه د خپل هیواد په لور روان شو او امیر ته یې ډاډ ورکړ چې ددې مسودې متن به د روس له تزار سره شریکوي او هیله ده چې ومنل شي.

روسیې او افغانستان تر منځ دې ټولو خبرو څخه انگریزان شیبه په شیبه خبریدل، ځکه چې د امیر په دربار کې د انگریزانو جاسوسان ښه پریمان وو، په ټولو سیاسي جریاناتو پوهیدل او له هر څه خبر وو. انگریزانو دا مسودې او لیکونه تحریف، جعل او خپاره کړل، تر څو پر افغانستان باندې د تیري کولو لپاره بهانه په لاس کې ولري. سره له دې چې امیرشیرعلي خان د یو خپلواک هیواد امیر و او حق یې درلود چې د نړۍ له هیوادونو سره سیاسي او سوداگریزې اړیکې ولري او تړونونه ورسره لاسلیک کړي. (۲۹: ۶۰۵)

انگریزانو دا خبره خپره کړه چې امیرشیرعلي خان د انگریز په نسبت د روسانو دوستۍ ته ترجیح ورکوي، له روسیې سره یې تړون کړی تر څو پر هند باندې په یرغل کې له روسیې سره همکاري وکړي. په دې اساس د هند وایسرا لارډ لیتین ته هدایت وشو، چې د برتانوي هند له خوا کابل ته یو سیاسي استازی ولیږي او پر امیر فشار راوړي. لارډ لیتین په ۱۸۷۸م کال د اګست په ۱۴ امیرشیرعلي خان ته مکتوب راولیږه او په هغه کې یې څرګنده کړې وه چې: "د سرنیول چمبرلین په نوم به د برتانیې یو استازی کابل ته درشي، په عاجلو مسایلو به د کابل او د ګاونډیو هیوادونو په وروستیو حالاتو له تاسې امیر سره مذاکره وکړي."

دغه مکتوب په ۱۴ اګست کابل ته ورسید او دا چې په همدغه ورځ ولیعهد عبدالله جان وفات شوی و، امیر د هغه د فاتحې په مراسمو کې د مصروفیت له امله ونه شوای کولای چې په عاجل ډول برتانوي هند ته د مکتوب ځواب ورکړي. دا چې د سپتمبر تر ۲۰ پورې د مکتوب ځواب هند ته ونه رسید، د هند وایسرا لارډ لیتین جنرال چمبرلین ته امر وکړ چې د کابل په لور حرکت وکړي. د لارډ لیتین د هدایت په اساس جنرال چمبرلین او هغه سره ملګری کیوناري په ۲۱ سپتمبر علي مسجد سیمې ته راورسیدل؛ خو د افغانستان سرحدې مامورینو د احترام د مراتبو په ادا کولو هغوی ته اجازه ورنه کړه چې افغانستان ته داخل شي، ځکه د انگریز استازي د راتګ په اړوند له هغوی سره د امیر کوم هدایت موجود نه و او انگریز استازي هم پېښور ته ستانه شول. (۱۷: ۳۱۴)

(۳۱۹)

له دې پېښې وروسته د انگریزانو له خوا امیر ته پرلپسې تهدیدونه راتلل، حتی تر دې چې د هندي انگریزي اخبار (پاپوئیر) خو تر دې ځایه وړاندې تللی و او لیکلي یې وو، چې د برتانوي هند حکومت دیرش زره عسکر تهیه کړي دي او په نږدې ورځو کې به پر مرکزي آسیا حمله وکړي. بلاخره د ۱۸۷۸ کال د اکتوبر په ۶ نېټه د هند د وایسرا لارډ لیتین د پخواني مکتوب په ځواب کې یو مکتوب هند ته ولیږه. امیر په دې مکتوب کې د لارډ لیتین د رالیږل شوي تهدید امیز مکتوب، په زور سره د استازي رالیږل او امیر ته د زوی د مړینې په اړوند د تسلی نه ورکولو ته اشاره کړې وه او په پای کې یې لیکلي وو چې موږ نه غواړو له چا سره دښمني وکړو، خو که کوم هیواد به له دلیل زموږ له دولت سره دښمني کوي، هغه وخت زموږ تقدیر د څښتن تعالی په لاس کې دی او څه چې د هغه اراده وي هغه ته تسلیم یو. (۲۸: ۱۱۴-۱۱۵)

لارډ لیتین چې د فارورډ پالیسی جدي طرفدار و او د همدې موخې لپاره د لندن د کابینې له خوا د هند پر حکومت وگمارل شو، نوموړی ددې حالت په انتظار و او ددې حالت د رامنځ ته کولو لپاره یې په خپله زمینه مساعده کړه، له دې امله له سرحد څخه د استازي واپس کیدل او د امیر وروستي لیک ورته ډېره بڼه بهانه شوه او پر افغانستان باندې یې د تیري کولو لپاره بڼه چانس تر لاسه کړه.

نوموړي د موجوده حالاتو د وضاحت په خاطر مرکز لندن ته په خپل تلگراف کې داسې وویل: ”زما په اند د هر ډول معذرت غوښتنې غوښتنه بې فایده ده او موږ هر ځل له نوي توهین سره مواجه کوي او راغلی فرصت مو له لاسه وځي. زه وړاندیز کوم چې په فوري ډول د جگړې اعلان ورکړل شي او ژر تر ژره دې نظامي ځواکونه افغانستان ته ولیږل شي.“^{۴۴}

د همدغه کال د اکتوبر په ۲۵ نېټه مرکز لندن د لارډ لیتین په ځواب کې ولیکل چې: ”گومان نه کوم چې په دې قضیه کې دې داسې لوی گام په دومره بیره اوچت شي؛ بلکې لومړی له امیر څخه په نرمو الفاظو غوښتنه وشي، چې تر څو امیر په افغانستان کې انگریز استازی په دایمي توگه ومني او د امیر ځواب ته دې انتظار وکړل شي.“^{۴۴} (۱۷: ۳۱۹)

لارډ لیتین د مرکز د هدایت مطابق سم د لاسه لاس په کار شو او په ۱۸۷۸ کال د اکتوبر په ۳۱ یې د امیر په نامه اولتیماتم صادر کړ او په دې التیماتم کې یې امیر ته لس ورځې وخت ورکړی و تر څو په دې موده کې د انگریز غوښتنې رد او یا ومنل شي. امیر تر سختو فشارونو لاندې د نوامبر په ۱۹ انگریزانو ته د عثمان خان په لاس د التیماتم نرم ځواب ورکړ؛ خو تر دې وخته انگریزانو خپل تخریبي عملونه د افغانستان په دننه کې سرته رسولي وو، په دې مانا چې دامیر د کورنۍ د

سردارانو په مینځ کې نفاق پیدا شو او ځینې سرداران لکه ولي محمد خان لاتی، شیرعلي خان، سردار محمد حسن خان او داسې نور یې د افغانستان پر ضد د انگریزانو پلوی ته جلب کړل شوي وو، همدا ډول د پوځي افسرانو په منځ کې یې نفاق پیدا کړی و، قاضي قادر چې په دربار کې یې نفوذ درلود او د امیر سیاسي رازونه یې افشا کول، ویې کولای شول چې امیر شیرعلي خان په بهرني سیاست کې کمزوری کړي، ترڅو د افغانستان د نیولو زمینه د انگریزانو لپاره برابره کړي.

انگریزانو ته د امیر د التیماتم ځواب په ټاکلې مودې ونه رسید؛ له دې امله یې د جگړې لپاره تصمیم ونېوه او له درې محاذونو څیبر، بولان او د کرمرې له لارې یې په افغانستان دوهم ځل تیری وکړ. (۴۲: ۸۲-۸۲)

امیر یو ځل بیا په عصبي فشارونو اخته شو له دې امله یې سمه پریکړه ونه کړه، پر افغان ملت او ۵۱ زره مسلحو او روزل شویو ځواکونو باندې یې باور ونه کړ او دا ورته ښه ښکاره شوه چې روسیې ته ورشي او هلته د اولسونو د مشرانو په وړاندې د انگریز تیری رسوا کړي، په داسې حال کې چې روسیه حیرانه وه چې څرنگه د شله امیر د ورتگ مخه ونېسي. د ترکستان حکمران جنرال کافمن په ډېرو منافقتونو ډاډ ورکاوه چې انگریز به هیڅکله پر افغانستان یرغل ونه کړي. امیر دا تاریخي مسؤلیت په کامله بې وقوفۍ پر غاړه واخیست، چې له جلال آباد څخه بیا تر کندهار، هراته او کابله پورې یې ټول وسلوال پوځ ته امر صادر کړ چې د انگریز مخه ونه نېسي او تر دوهم امر پورې انتظار وباسي.

امیر په ۱۸۷۸ کال د سمبر په ۱۰ یو لوی دربار چې قومي مشران او دیني علما یې په کې راغونښتي وو او هغوی ته یې وویل چې مزار شریف ته ځم او له هغه ځایه سن پترزبورگ ته ځم او هلته به یې له انگریز سره معلومه کړم. خلکو په تعجب او وحشت دا خبرې اوریدې، بیایې یعقوب خان چې اته کاله یې زندان تیر کړی و، په رواني او جسمي کمزورتیا اخته و خپل خلف وټاکه او په دې پسې له خپلې کورنۍ سره مزار شریف ته لاړ.

امیر په ۱۸۷۹م کال کې په مزار کې ناروغ شو. دده پښه کانگرین شوه او ځینې وایي چې مسموم شو او همدلته د فروري په ۲۱ د ۵۶ کلونو په عمر وفات شو او دا داسې حالت و چې انگریزان له درې لارو افغانستان ته داخل شوي وو او د انگریز دوهم تیری ترسره شوی و. (۲۸: ۱۱۶-۱۱۷)

دریم څپرکی

د امیر شیرعلي خان د واکمنۍ په دوهمه دوره کې د افغانستان د نوي سياسي
سيستم د ايجاد لاملونه

د امیر شیرعلي خان دوهم ځل واکمني د افغانستان د معاصر تاریخ یوه مهمه دوره شمېرل کېږي. په دې دوره کې د سياسي او اداري سيستم نوي عناصر معرفي شول، نوي مؤسسات هیواد ته راغلل او د تمدن د غوړیدا لپاره هڅې پېل شوې. امیر شیرعلي خان د افغانستان د معاصر تاریخ د مترقي پاچاهانو له جملې څخه شمېرل کېږي، چې په خپل وخت کې یې د افغانستان د پرمختګ لپاره څه چې په وس او توان کې درلودل په کار واچول؛ خو له بلې خوا نوموړی په یو لړ داخلي ستونزو او د روس او انګریز د استعماري کړيو په لویه لوبه کې راګیر شو او هغه یې پرېښود، چې د خپل هیواد د پرمختګ پلانونه په سم ډول عملي کړي، تر هغه چې استعمارګر انګریز د

دوهم ځل لپاره په افغانستان يرغل وکړ او دده دوهمه دوره واکمني يې هم پای ته ورسوله او په دې سره چې د نوي تمدن د غوړيدا کوم پروگرامونه پېل شوي وو او افغانستان يې د پرمختگ په لور روان کړی و، معطل او افغانستان يوه موده بيا هم د نړيوال پرمختگ له کاروان څخه وروسته پاتې شو.

په هر صورت په دې بحث کې به پر هغو عواملو رڼا واچوو، چې اميرشیرعلي خان يې په افغانستان کې د نوي سياسي سيستم په رامنځ ته کولو او د هغه عصر د غوښتنو په اساس د ځينو اصلاحي پروگرامونو په پلي کولو اړ کړ.

نولسمه ميلادي پېړۍ په خپلواکو اسلامي هيوادونو کې د سياسي او ټولنيزو غورځنگونو پېړۍ وه، چې په مستقيم ډول يې پر افغانستان هم اغيزې خپرې شوې. ډېری دا ډول غورځنگونه د اروپايي استعمار د تيريو او بريدونو په وړاندې د يو غبرگون په توگه رامنځ ته شول او افغانستان هغه هيواد و، چې نه يوازې د گاونډيو هيوادونو له مداخلو سره مخامخ و بلکې د انگرېز او روس د يرغلگرې لوبې په يو مهم ډگر بدل شوی و او هر آن ددې ويره موجوده وه چې د دوی څخه به يو پر افغانستان بريد وکړي. ددې تيريو مخنيوی هغه وخت شونی و، چې افغانستان د يوې ځواکمنې او مرکزي ادارې، مجهز، روزل شوی او ځواکمن ملي پوځ درلودونکی وای او هم له اقتصادي اړخه په ځان بسيا هيواد وای. اميرشیرعلي خان همدې اړتياو ته په پام تصميم ونېوه چې په هيواد کې يو شمېر نوي اصلاحي پروگرامونه پلي کړي او په ځان يو بسيا هيواد ولري او د بهرنيو او داخلي خطرونو د رامنځ ته کېدو مخنيوی وکړي. (۲۹: ۵۹۲)

همدارنگه د ۱۹م پېړۍ په لومړۍ نيمايي کې د انگرېز بنکيلاک، چې د نوي تمدن او د صنعتي بدلون نښې ورسره وې پر ټول هندوستان د سند سيند تر غاړو خپور شو او زموږ د هيواد له ختيځو طبيعي پولو سره ونښت. انگرېز لومړی يرغل، چې په ۱۸۳۹ کال کې پېل شو او د افغان ملت د پنځه کلونو مقاومت وروسته له ماتې سره مخامخ شو. تر هغه وروسته د هند د ريل پټلۍ دې لور ته راوغځيده. د بمبېي بحري بندرونو هم افغاني سرحدونو ته لاره پرانيسته. د هيواد لويديځ خواته قاجاري ايران او شمال خواته په تزاري روسيه کې او د افغانستان په گاونډ کې د تزاري روسيې په استعماري سيمو کې هم د نوي مدنيت بنسټونو او نويو فکرونو وده ومونده. دغو ټولو اغيزناکو لاملونو د افغانستان پر خلکو او په ځانگړي ډول د اميرانو او واکمنانو پر ژوندانه، فکر، سياست او اداره هم اغيز کاوه. (۱۰: ۳۳۹)

په حقيقت کې د افغانستان د عصري کولو او پياوړي کولو لومړنۍ هڅې د امير دوست محمد خان د دوهمې دورې له پېل څخه پېل شوې وې؛ ځکه دا داسې مهال و، چې په خپله امير دوست محمد خان د افغان او انگرېز د لومړۍ جگړې په وخت کې هم شمالي گاونډيانو روس او بخارا له نږدې وليده او هم يې په هند کې د تبعيد شپې او ورځې تيرې کړې او نوموړي ډېر هغه څه په خپلو سترگو وليدل، چې د يوه هيواد د پرمختگ سبب گرځي او هم د دوی ټولنيزې او اقتصادي اوضاع سره آشنا شو. امير دوست محمد خان د خپلې دوهمې دورې په اوږدو کې يوازې په دې بريالي شو، چې په هيواد کې خپل سرې واکمنۍ پای ته ورسوي او يوه واحده مرکزي اداره رامنځ ته کړي او هم يې د اردو د عصري کولو په برخه کې هڅې وکړې؛ خو بيا هم کورنۍ شخړې موجودې وې او ونه توانيدو، چې په علمي او کلتوري برخه کې اساسي گامونه پورته کړي.

په همدې ډول د امير دوست محمد خان د مړينې وروسته، د اميرشیرعلي خان لومړۍ دوره حکومت هم پر کورنيو جگړو او رقابتونو پېل او پای ته ورسيد او په هغه وخت کې و نه توانيده، چې د هيواد د آبادۍ لپاره کوم مهم پروگرام پلي کړي؛ خو څه وخت چې اميرشیرعلي خان د دوهم ځل لپاره په خپلو داخلي رقيبانو (محمد اعظم خان او سردار عبدالرحمان خان) بريالي شو او هغوی يې د هيواد پرېښودلو ته اړ کړل، په همدې ډول يې هغه کسان په دولتي مقامونو وگمارل، چې ده پرې اعتماد کولای شوای او بې باوره کسان يې له واکه گوښه کړل، په دې سره په هيواد کې نسبي امنيت رامنځ ته شو او امير هم ددې فرصت پيدا کړ چې د افغانستان دولتي او حکومتي کارونه د هماغه وخت د غوښتنو مطابق رامنځ ته او د بدلونونو په لور هڅې پېل کړي.

کله چې انگرېزانو اميرشیرعلي خان په خپلو رقيبانو بريالی وليد؛ نو د لومړۍ دورې برعکس يې د هغه حکومت په رسيمت وپيژانده او يو مسلمان هندي يې د هغه دربار ته د استازي په توگه راوليږه او د پخوانيو تړونونو په اساس يې له اميرشیرعلي خان سره د پيسو او وسلو مرسته هم وکړه. اميرشیرعلي خان هم د گاونډيانو په وړاندې د مسالمت اميز سياست پلوي کوله، يوازينۍ هيله يې دا وه چې د هيواد له ځمکني تماميت څخه ساتنه وکړي او د نورو ځمکو د نيولو اراده يې نه درلودله. د نوموړي همدا هيله وه چې له گاونډيانو او په ځانگړي ډول له انگرېزانو سره د ښه گاونډيتوب اړيکو په رامنځ ته کولو سره په افغانستان کې اصلاحي پروگرامونه پلي کړي. ده په لومړيو کې له همدې اړيکو او سياسي تگلارې گټه پورته کړه او د خپلو طرحه کړيو پروگرامونو او پلانونو په پلي کولو يې پېل وکړ؛ خو انگرېزانو په خپل گاونډ کې يو قوي او پرمختللی

افغانستان نه شو ليدلاى، له همدې امله په اخر کې د امير او انگريزانو ترمنځ اړيکې ترينگلې او انگريزانو د همدې حالت رامنځ ته کولو لپاره ډول ډول بهانې لټولې، تر هغه چې انگريزان خپلې موخې ته ورسيدل او د افغانستان دا مترقي واکمن يې پرېښود چې خپل اصلاحي پروگرامونه په بشپړ ډول عملي کړي. (۱۳: ۲۴۹)

د ريفورمونو او اصلاحي پروگرامونو په رامنځ ته کولو کې په خپله د اميرشیرعلي خان فهم او وسعت نظري اغيز درلوده او وړاندې مو هم يادونه وکړه چې اميرشیرعلي خان په خپله يو مترقي او روڼ اندى شخص و. کوم مهال چې امير ځوان و او د پلار سره يې په برتانوي هند کې د تبعيد شپې او ورځې تيرولې [د افغان او انگريز لومړى جگړې پر مهال]؛ نو د انگريزانو عصري اداره او د هغوى صنعتي موسسات يې په خپله له نږدې ولېدل، د لويديځ تمدن تر تاثير لاندې راغى او په دې علماً قانع شو، چې که د ختيځ هره ټولنه وغواړي آزاد او ابرومندانه ژوند وکړي او د پرديو له استعمار څخه خلاصون پيدا کړي؛ نو ورته په کار دى چې د عصريت او تمدن چوکاټ ته ځان واچوي، اداري نظام بايد پر ټولنه اصولي حاکميت ولري، فرهنگ بايد د خلکو ذهنونه روښانه کړي، اردو بايد د عصر له اصولو سره برابره وروزل شي؛ له دې امله دې ډول فکرونو اړ کړ چې په گران هيواد افغانستان کې د پرمختللو هيوادونو په څېر پروگرامونه پلي کړي او په همدې مسير مخ ته ولاړ شي.

د اميرشیرعلي خان په اصلاحي پروگرامونو او ريفورمونو کې د ختيځ نابغه علامه سيدجمال الدين افغان له ونډې او رول څخه هيڅ کله سترگې نه شو پټولې او د يوه څرگند لامل په توگه بايد ورڅخه يادونه وشي. که موږ د افغانستان په معاصر تاريخ کې د اميرشیرعلي خان پر دورې او واکمنۍ مطالعه کوو، خامخا به ددغه لوى افغاني عالم له نوم سره مخامخ کېږو. سيدجمال الدين افغان د کونړ د ساداتو د کورنۍ يو هونبىار او عالم شخص و. نوموړى د امير دوست محمد خان په دربار کې بلد و او دى يې د خپل زوى محمداعظم خان د استاد په توگه ټاکلى و. د امير دوست محمد خان له مړينې څخه وروسته چې کومې وړانې او ويجاړې رامنځ ته شوې، هغه ليدې او دا ډول حالت ورته له زغم څخه وتلى و او تل ورسره دا هيله وه چې په هيواد کې يې يوه ځواکمنه مرکزي اداره رامنځ ته او د نورو هيوادونو په څېر دلته هم د پرمختگ او سمون پروگرامونه پلي شي؛ خو کورنيو جگړو د هغه دغه هيله ټکنۍ کړې وه. (۲۸: ۹۹، ۸۹)

دلته غواړم چې د سيدجمال الدين افغان پر ژوند او افکارو رڼا واچوم :

سیدجمال الدین افغان د په ۱۸۳۸م کال کې د کونړ په اسعدآباد کې نړۍ ته سترکې پرانیستلې وې او په ۱۸۵۷م کال کې د امیر دوست محمدخان په دربار کې پاتې شو او د امیر دوست محمدخان تر مړینې وروسته د امیرشیرعلي خان، امیر محمد افضل خان او امیر محمد اعظم خان په دربارونو کې هم پاتې شو. نوموړي د تمدن د ټولو پرمختگونو نه په استفادې سره د اسلامي نظام د ټینګولو نوې تیوري اسلامي نړۍ ته وړاندې کړه، ددې تیورۍ د پلي کولو لپاره یې تر هر ځای وړاندې خپل گران هیواد افغانستان ټاکلی و، په همدې لړ کې یې د ریفورمونو او اصلاحاتو یو پروگرام جوړ کړ او غوښتل یې چې په افغانستان کې یې پلي کړي، دا چې هغه وخت هیواد د داخلي او کورنیو جگړو په اور کې سوځیده؛ نو امیرانو او واکمنانو ددې شخص له افکارو او پوهې څخه ونه شوای کولای چې گټه واخلي. خو د امیرشیرعلي خان په دوهم ځل واکمنۍ کې ددې شرایط برابر شول، چې سیدجمال الدین خپل نظریات پلي کړي او امیرشیرعلي خان هم دا توانایي درلودله، چې د هغه له نظریاتو او افکارو څخه گټه پورته کړي. سیدجمال الدین افغان په نولس کلنۍ کې دربار ته راغی او پنځلس کاله په کې پاتې شو، په داسې حال کې چې له ۱۸۵۵م څخه تر ۱۸۵۷م کلونو کې یې یو ځل هند، عراق، شام او حجاز ته هم سفرونه وکړل او نوې فلسفه او اروپایي علوم یې زده کړل. د افغانستان په دربار کې د هغه پاتې کیدل له هغه وخت سره سمون خوري، چې واکمنان په داخلي رقابتونو لگیا وو او ددې موقع یې پیدا نه کړه، چې دده نظریاتو ته په سم ډول پاملرنه وکړي. څه وخت چې امیرشیرعلي خان د پنځو کلونو هڅو وروسته دوهم ځل واک ته ورسید او د هیواد امنیت لږ څه ډاډمن شو، و توانیده چې د اصلاحاتو د پلي کولو موقع تر لاسه کړي؛ خو سیدجمال الدین افغان دغه ځل بیا هم ونه شوای کولای، چې د امیر شیرعلي خان په دربار کې د ډېر وخت لپاره پاتې شي او امیر ته په مشورو ورکولو سره د اصلاحاتو په پروگرامونو کې عملي ونډه ولري؛ ځکه د یو شمېر ځان غوښتونکو له خوا لکه محمدرفيق خان لودي او نورو په لاس وهنو د امیر او سیدجمال الدین افغان تر منځ اړیکې گټې وډې شوې. [د امیر او سید تر منځ د اړیکو په گډوډیدو کې د انگریزانو له لاسو وهنو هم انکار نه شي کیدای؛ ځکه چې انگریزانو نه غوښتل چې داسې یو عالم او په سیاست پوه شخص د امیر په څنګ کې پاتې شي].

سیدجمال الدین افغان د امیردوست محمدخان پر مهال د سردار محمد اعظم خان بنسټونکی و، چې وروسته همدغه شخص د امیرشیرعلي خان لوی سیال وگرځید کله چې محمد اعظم خان په ۱۸۶۸م کال کې د وروستي ځل لپاره د امیرشیرعلي خان په وړاندې ماتې وکړه او ایران ته ولاړ؛ نو امیرشیرعلي خان داسې وانگیړله، چې سیدجمال الدین افغان به د محمد اعظم خان د پلویانو پناه ځای وگرځي حال دا چې سیدجمال الدین افغان تل د یوه مرکزي دولت غوښتونکی و او څه

وخت چې امير دوست محمد خان په هرات کې وفات شو او پرځای يې امير شيرعلي خان کېناست، سيد جمال الدين افغان له محمد اعظم خان څخه په کلکه غوښتنه وکړه، چې له خپل کشر ورور امير شيرعلي خان سره بيعت وکړي.

په هر حال سيد جمال الدين افغان پوه شو چې امير دده پاتې کيدل په افغانستان کې نه خونوي په دې ډول يې د امير پريکړې ته غاړه کيښوده او دا يې هم ومنل چې په ايران کې به د امير له رقيب محمد اعظم خان سره ليدنه نه کوي. سيد جمال الدين افغان د بالاحصار په ارگ کې له امير سره

خداى پاماني وکړه او په همغه ورځ يې خپل ټول اصلاحي پروگرامونه په يو ترتيب کړل شوي ليست کې امير ته وړاندې کړل امير هم په خونۍ سره د هغه ليست ومانه او په هيواد کې يې د هغه د تطبيق ژمنه ورسره وکړه.

سيد جمال الدين له هغه وروسته ايران، مصر، روسيې، عراق، برتانيې، ترکيې، هندوستان، فرانسې او جرمني ته بيل بيل سفرونه وکړل او راز راز فعاليتونه يې تر سره کړل او خپل افکار يې د تدريس، کنفرانسونو، مقالو، رسالو او جريدو له لارې تر خلکو رسول. ځينې وختونه به يې د گوندونو او مبارزو په لړ کې د خلکو لارښوونه

کوله. هغه د اروپا له علمي څېرو او نورو سره اړيکه درلودله او د ختيځ په ځانگړي ډول د اسلامي نړۍ په گټه يې فعاليتونه کول. سيد جمال الدين افغان اسلامي هيوادونو لپاره د هغوى د شته شرايطو په نظر کې نيولو سره ځانگړي نظرونه درلودل د بيلگې په توگه د افغانستان لپاره يې د يوه مرکزي حکومت د شتون پلوي کوله؛ ځکه افغانستان تر ډېرو وختونو پورې د ملوک الطوايفي سيستم او کورنيو جگړو په اور کې سوزيدلى و. په ايران او ترکيه کې، چې هلته مرکزي دولتونو شتون درلود، له داخلي امنيت او ثبات څخه برخمن و، د ديموکراتيکو رژيمونو د رامنځ ته کېدو غوښتونکى و او همدا رنگه د مصر او هند په څېر هيوادونه چې استعمار شوى وو، هلته يې د ملي بنکيلاک ضد مبارزو د پېل کولو غوښتنه کوله. نوموړي په افريقايي او آسياسي اسلامي هيوادونو کې اروپا د تيري کوونکو په وړاندې د ځواکونو د تمرکز لپاره کار وکړ او د پان اسلاميزم شعارونه يې ورکړل.

سید جمال الدین افغان د ختیځ لوی عالم او فلیسوف و، یو فاضل لیکوال، یو ادیب، یوه سیاسي وتلې څېره، یو انقلابي شخص او یو پاک زړور وینا کوونکی او تکړه خطیب و. نوموړي د اروپا د علمي او سیاسي مرکزونو ژوره پاملرنه ځانته راواړوله. هغه له هرې مستعمرې او هر استبدادي حکومت څخه وشړل شو او مستبدو او ظالمو پاچاهانو ملا به ددغه سړي له ویرې ریریدیده، حال دا چې نوموړي پرته له کتاب، قلم او یوې چینې او پتیکې څخه نور څه نه درلودل؛ خو نوموړي په هر ځای کې شاگردان وروزل، د بیلگې په توګه د ایران مستبد پاچا ناصرالدین د هغه د یوه شاگرد مرزا کرمانی په لاس ووژل شو. په ایران کې د مشروطه غوښتنې تخم د همدغه سید جمال الدین او د هغه د هم فکر مرزا اقاخان کرمانی له خوا وکرل شو.

همدارنګه سید جمال الدین افغان په هند، مصر او ترکیه کې یو شمېر نوي سیاسي غورځنګونه جوړ کړل بالاخره دغه ستر افغان شخصیت د ۱۸۹۶م کال د مارچ په نهمه د استامبول په ښار کې ناروغ او د یوه شکمن طبیب په درملنه د ۵۸ کلونو په عمر وفات شو او د ترکیې د ګڼ شمېر خلکو په ګڼه ګونه کې په ډېر عزت د شیخانو په هدیره کې خاورو ته وسپارل شو، چې د خلکو د زیاتې ګڼې ګونې له امله ۱۸ تنه تر پښو لاندې شول. په ۱۹۴۴م کال کې د نوموړي هلوکي افغانستان ته راوړل شول او د کابل د پوهنتون په انګرې کې خاورو ته وسپارل شول. (۲۹: ۵۹۲-۵۹۳)

په لنډ ډول به ووايو چې د امیرشیرعلي خان په اصلاحاتو کې د سید جمال الدین افغان افکارو او نظریاتو ډېره ونډه درلودله؛ خو دا ونډه عملي نه وه بلکې علمي وه. امیرشیرعلي خان د ریفرمونو طرحې او پلانونه په پراګنده ډول په ذهن کې درلودل؛ خو سید جمال الدین افغان دده افکار او طرحې د کاغذ پرمخ راوړې وې، چې په دې سره د امیرشیرعلي خان ستونزه حل شوه او په ډېرې اسانۍ سره یې وکولای شول چې اصلاحات پېل کړي، که چېرې امیرشیرعلي خان نوموړی په هیواد کې پرېښودلی وای، شونې وه چې له هغو بهرنیو او داخلي ستونزو څخه به یې تر یوه بریده خلاصون موندلی وای، کومې چې د واک په اوږدو او په ځانګړي ډول د واک په اړخو کې ورسره مخامخ شو.

د سید جمال الدین افغان څخه وروسته د امیرشیرعلي خان د اصلاحي پروګرامونو په پلي کولو کې د هغه د صدراعظم سید نورمحمد شاه له رول څخه هم باید چې سترګې پټې نه شي. سید نورمحمد شاه چې اوس په کابل کې د هغه په نامه یوه مېنه هم ودانه شوې، د امیرشیرعلي خان د زمانې یو ستر شخصیت او سیاسي سړی بلل کېږي، دی اصلاً د کندهار د پښین دی، چې د امیر شېرعلي خان د سلطنت په دویمه دوره کې مشهور شو، داسې چې پرله

پسې يې د افغانستان په سياسي او بهرنيو مسئلو کې د اميرشېرعلي خان د وزير او فوق العاده استازي په توگه برخه اخيسته او تل يې د خپل هېواد ولسي گټې او ملي نواميس په پام کې درلودل. چې په دې توگه د وطن د نورو صادقو خدمتگارانو په ډله کې درېدای شي.

<http://www.benawa.com/fullstory.php?id=3212#ixzz365pTWtth>

بايد يادونه وکړم چې د سيدنورمحمدشاه د ژوند او د هغه د اندونو په اړوند تر اوسه کومه ځانگړې څيړنه نه ده ترسره شوي؛ خو دا چې په سياسي ډگر کې د افغانستان د سياسي مسئلو په سر يې له انگريزانو سره مخامخ مذاکرې کړي دي او انگريزانو هم په خپلو ليکنو کې د هغه سياسي زراکت ته اشاره کړې ده، نو ويلاى شو چې د اميرشېرعلي خان په اصلاحي پروگرامونو کې دى هم ونډه لري.

اداره او سياسي تشکيلات

مخکې له دې چې د اميرشېرعلي خان اداري ريفورمونو باندې بحث وکړم، دلته اړينه بولم، چې د اداري ارزښت او د هغې تاريخي شاليد ته هم لنډه کتنه ولرم.

پوهيږو چې انسان يو ټولنيز موجود دى او داد ده فطري ځانگړتيا ده، چې په ټولنه کې ژوند کوي او ټولنيزې اړيکې ساتي. انسان يو شمېر انفرادي اړتياوې په انفرادي توگه هم ترسره کوي؛ خو گڼ شمېر نورې چارې په ټولنيزه توگه ترسره کوي، کله چې انسان ونه توانيده چې يو شمېر کارونه په يوازې توگه ترسره کړي؛ نو اړ شو چې د يوې ټولنيزې موسسې بنسټ کېږدي او اړوند کارونه د همدغې موسسې په واسطه ترسره کړي.

په دې توگه انسان ابتدايي او لومړنۍ اداره جوړه کړه او د خپلو همنوعانو سره يې يو ځاى د کار وېش رامنځ ته کړ. د انساني ژوند په تاريخ کې هغې ابتدايي ادارې هم ډېر مهم رول لوبولى دى. وگړو ځانته رهبر غوره کړ، رهبر هم ټولنې ته پلان جوړ کړ، دندې يې ووبشلي، منازعات يې حل کړل او پر هغوى يې نظارت هم وکړ.

انسانانو د اداري نظام په مرسته يو بل سره تفاهم وکړ او د وخت په تيريدو سره يې د همدغې بالمقابل مفاهمې په واسطه اداري نظام هم بشپړ کړ.

په حقیقت کې اداره او سیاسي نظام ډېر لرغونی تاریخ لري او د انساني ژوند په پیل کېدو سره سم رامنځ ته شوی دی او بیا د لومړنیو لرغونو تمدنونو رامنځ ته کیدل، د کمال لوړو درجو ته د هغوی رسیدل، د کرنې، مالدارۍ، صنعت او سوداګرۍ رامنځ ته کول، د پراخو امپراتوریو رامنځ ته کول او د اړدو کلونو لپاره په پراخو پراګنو واکمني چلول، د یوه اداري سازمان د شتون څرګندونه کوي او دوی د یوې ادارې په شتون کې په دې وتوانیدل، چې د ژوند کولو او په ژوند کې د پرمختګ کولو لومړني بنسټونه رامنځ ته کړي. (۱۶: ۱)

د تاریخ په اوږدو کې انساني ټولنو د اداره کولو بیلابیل حکومتي سیاسي نظامونه تجربه کړي دي، د بیلګې په توګه د غلامۍ سیستم، د ځمکوالۍ سیستم، د پانګوالۍ او سرمایه داری سیستم، چې په پورته ټولو سیستمونو کې سیاسي، ټولنیزو او اقتصادي او اداري اړیکو بدلون موندلی او همدارنګه د سیاسي نظامونو په برخه کې مطلقه شاهي، مشروطه شاهي او جمهوري او دا ډول نور نظامونه رامنځ ته شوي دي. دا هر سیستم په خپل دوران کې د نوي او عصري سیستم په توګه معرفي شوي دي. بې له شکه چې پورتنیو سیستمونو به منفي اړخونه هم درلودل؛ خو په ټوله کې د ټولنیز نظم په راوستلو او د اقتصادي سیستم په پیاوړتیا کې ترې ګټې اخیستل شوي دي.

داسې ډېر نظامونه تیر شوي دي چې خپل اداري طرز او اصول یې په مستبدانه توګه رامنځ ته کړي دي، چې په هغوی کې د ځانګړو اشخاصو او طبقو د ځواکمنتیا لپاره هڅې کیدې او د عامو وګړو حقوق هلته خوندي نه وو. لوړو طبقو خپل ټول اقتصادي او نورې اړتیاوې له همدغو عامو وګړو څخه پوره کولې، درانه ملاماتوونکي مالیات یې پرې اېښودل، په کم محصول سره به یې په ځمکو کې کار کولو ته اړ کول، د غلام په توګه به یې له هغوی څخه ګټه اخیستله او هغوی ته یې په هیڅ ډول سیاسي او ټولنیزو کارونو کې ونډه نه ورکوله.

مګر سربیره په دې په تاریخ کې داسې نظامونو بیلګې هم ډېرې شته، چې خپل اداري اصول یې د عدل او مساواتو په اساس رامنځ ته کول او خلکو ته په ټولو سیاسي، اقتصادي او ټولنیزو فعالیتونو کې ونډه ورکړل شوې ده، لکه د لرغوني یونان او روم او په تیره بیا د اسلام په صدر کې د اسلام ستر پیغمبر حضرت نبي اکرم (ص) او د هغه د څلورو خلفاو اداري طرز یې لویې بیلګې دي.

د منځنیو پېړیو په دوره کې د اروپایي پاچاهانو واک محدود و او سیمه ییز فیوډالان په خپلو سیمو کې تر پاچا ډېر ځواکمن و. سیمه ییزو حاکمانو په خپله خونبه کولای شول، چې ترلاس

لاندې ټولني لپاره د خپلې خوښې اداري اصول او مقررات وضع کړي؛ خو له صليبي جگړو وروسته دغه حالت په تدريج سره د بدلون په لور روان شو، د منځنيو پېړيو دوره د زوال په لور روانه وه، د علمي او جغرافيايي څيړنو په اساس په اروپايي ټولنو کې نوي تغيرات رامنځ ته شول او د رنسانس غورځنگ هم ظهور وکړ. له بلې خوا پاچاهان قوي شول او د نوو ناربه وسلو په زور يې ځواکمن خانان او سيمه ييز فيوډالان وځپل او خپل اطاعت ته يې اړ کړل او په دې سره پاچاهان ځواکمن شول او د مرکزي دولتونو اساس يې کيښود. دا د اروپا د نويو پېړيو دوره وه چې پېل شوه. پادشاهانو د کليسا په ملتيا مستبد دولتونه رامنځ ته کړل او د ډېرو اوږدو کلونو لپاره د ادارې همدغه طرز ته ادامه ورکړل شوه. دا چې په دغه دوره کې لويو اروپايي دولتونو د آسيا، افريقا او امريکا په وچو کې لويې مستعمرې رامنځ ته کړې؛ نو د ادارې همغه طرز دغو وچو ته هم ورسيد.

ډېری دا ډول حکومتونه مورثي و او واک به يوازې د يوې کورنۍ او يا هم د څو ځواکمنو کورنيو تر منځ وېشل کيده. په ۱۷۷۵م کال کې د امريکا انقلاب او ورپسې په ۱۷۸۹م کال کې د فرانسې د لوی انقلاب په رامنځ ته کېدو په اروپا او نړۍ کې د مستبدو ادارو لمن هم په ټوليدو شوه، په ځينو هيوادونو کې په مطلق ډول جمهوري نظامونه او په ځينو نورو هيوادونو کې مشروطه شاهي حکومتونه رامنځ ته شول.

افغانستان هم د نړۍ د ډېرو نورو هيوادونو په څېر مختلف سياسي نظامونه تجربه کړي دي. په دې هيواد کې هم لويې او پراخې امپراتورۍ رامنځ ته شوي دي، چې د ادارې ځانگړي اصول يې درلودل. د نولسمې ميلادي پېړۍ تر پايه پورې په افغانستان کې سياسي نظامونه او حکومتونه مورثي وو او په مطلقه ډول يې کارونه پرمخ تلل، خو په شلمه ميلادي پېړۍ کې مشروطه او جمهوري نظامونه رامنځ ته شول.

د افغانستان د معاصر تاريخ د پېل کېدو څخه وړاندې په هيواد کې کومه مرکزي اداره موجوده نه وه؛ بلکې افغانستان د تيموري دولت له ړنگيدو وروسته د گاونډيو واکمنيو ترمنځ ووېشل شو؛ خو بيا هم د يوې لنډې مودې لپاره د کندهار هوتکي او د هرات ابدالي دولتونه رامنځ ته شول، چې د هغوی د ادارې طرز په همغه پخواني شکل پرمخ وړل کيدو.

خو څه وخت چې په ۱۷۴۷م کال کې د نوي افغانستان بنسټگر احمدشاه بابا واک ته ورسيد؛ نو په يوه نوي او تازه شکل يې اداره رامنځ ته کړه. د احمدشاه بابا د ادارې طرز په اړه مؤرخ عطايي داسې ليکي: «احمدشاه بابا په دې پوهيده، چې په هره اندازه يو متمرکز قوي دولت قايم کړي په

همغه اندازه به د فتوحاتو د هضم توان زيات وي، ده د نادر افشار مقتدره اداره ليدلې وه او د گورگاني هند د ادارې مطالعه يې هم په خپله وکړه او هم يې خلک مؤظف کړل، چې د افغاني امپراتورۍ لپاره يوه منظمه نقشه طرح او تطبيق کړي. احمدشاه بابا کاملاً نوي نظام قايم کړ، چې د ايران صفوي او د هند مغولي ادارو او تشکيلاتو له پلوه يو ترکيب و؛ خو په خپله د افغاني ټولني د عرف عناصر هم ورسره گډ وو.»

د احمدشاه بابا اداري نظام په دوو برخو وپشل کيده، چې هغه ملکي او نظامي برخې وې. ملکي برخه يې بيا هم په دوو برخو وپشل شوې وه، چې هغه امنيت او عامه خدمات وو. ددې ټولو اداري او نظامي خانگو په رأس کې صدراعظم ولاړ و او هغه هم د پاچا د مشاور حثيت درلود، د حکم اصلي مصدر پاچا و او صدراعظم يې ملکي او نظامي چارې پرمخ بيولې. تر پاچا را لاندي ډېر ستر مقام هغه شورا وه، چې د قبيلوي خانانو، سترو نظامي قوماندانانو او روحاني مشرانو څخه ترکيب شوې وه. ددې شورا غړو په شير سرخ جرگه کې هم گډون درلود او احمدشاه بابا خپلې ټولې چارې د دوی د نظر سره سمې ترسره کولې. (۲۸: ۳۲-۳۳)

احمدشاه بابا د دربار مصارف کم کړل، د پوځيانو او د دولت د کارکوونکو معاشات يې په خپل وخت اجرا کول، مالي دفترونه يې خورا ښه منظم کړل، په دولتي تشکيلاتو کې يې وزارت رامنځ ته کړ چې د اوس وخت د صدراعظم له کچې سره برابر دی او په ولايتونو کې يې صوبه داران رامنځ ته کړل؛ همدارنگه ديوان اعلي (د ماليې وزارت)، خزانه داري، دفتر ضبط بيگي (امينيه او کوټوالي)، ضبط او احوالاتو دفتر (استخبارات)، ديوان انشاء (دارالانشاء)، قاضي القضاات يا لوی قاضي، کلانتر چې امنيتي چارې يې ترسره کولې او دا ډول نورې ادارې يې رامنځ ته کړې.

<http://www.esalat.org>

په دولتي چوکاټ کې يو بل مهم اورگان قضايي قوه وه، چې دا قوه هم د هغه وخت د معاصرو دولتونو په څير رامنځ ته شوه. د احمدشاه بابا د سلطنت پر مهال د مرکز او ولاياتو قاضيان د پاچا له خوا د درباري امام په واسطه معرفي کيدل. د پلازميني قاضي ته قاضي القضاات ويل کيدل. ملا اديس چې قاضي القضاات و، اته (۸) مرستيالان او محررين يې درلودل. قاضي القضاات د عادي دندو سربيره د پوليسو پر مامورينو هم نظارت درلود چې د قانون او نظم په ساتلو مؤظف وو. د امپراتورۍ په ټول قلمرو کې ټيټ پوري قاضيان په دندو گمارل شوي وو. په ولاياتو او محلاتو کې د قاضيانو مرستيالانو دندې ترسره کولې. په پلازمېنه او ولايتونو کې شرعي محکمې موجودې وې او د هيواد د قضايي قوې په توگه يې کارونه پرمخ وړل. د احمدشاه

بابا د ټاکلو پر مهال پریکړه وشوه چې د ټول دولت لپاره دې، د قوانینو یوه واحد مجموعه ترتیب او د عرف پر ځای دې د قومونو په منځ کې د اجرا حالت ته واچول شي. د قوانینو دغه مجموعه د (فتاوی احمدشاهي) په نوم په پښتو ژبه د مولوي عبدالله کندهاري له خوا ترتیب او تهیه شوه او په ۱۳۲۲ق کال کې چاپ شوه.

قاضیانو د اسلامي شریعت مطابق عدالت تطبیق کاوه، په کلیو او بانډو کې د ثابتو جرمونو فیصلې به د کلیو د سپین رپرو له خوا کیدلې او هغه دوسیې چې جرمونه یې ثابت نه وو، قاضیانو ته سپارل کیدې. مجازات به د قاضي له خوا ټاکل کیدل او د محتسب له خوا به پلي کیدل.

یو بل قاضي د (قاضي خانه) په نوم ماموریت کاوه، چې د (داروغه بازار) په نوم هم یادیده، ددې قاضي دنده په بازار کې د نرخونو او اوزانو کنترول و. په همدې ډول د احمدشاه بابا په وخت کې نظامي محکمې هم موجودې وې او مسؤل شخص یې د (قاضي عسکر) په نوم یادیده او د نظامي ډسپلین د لاستحکام په موخه یې دنده ترسره کوله. (۱۲: ۳۷-۳۸)

په ۱۷۵۷م کال کې وروسته له دې چې احمدشاه بابا یوه لویه امپراتوري جوړه کړه او افغاني اصلي خاورې یې له خپلو پولو سره یو ځای کړې؛ نو دا لوی قلمرو یې د ښه تنظیم په موخه په ولایتونو او اعلی حکومتونو ووېشه. ولایتونو پراخه ساحه احتوا کوله او د اعلی حکومتونو په پرتله یې اهمیت درلود. د اداري د وېش له مخې یې خپل قلمرو په لاندې ۸ ولایتونو او ۱۵ اعلی حکومتونو ووېشه:

الف - ولایتونه:

- ۱- د کندهار ولایت
- ۲- د کابل ولایت
- ۳- د خراسان ولایت
- ۴- د هرات ولایت
- ۵- د مزار شریف ولایت
- ۶- د بدخشان ولایت
- ۷- د پنجاب ولایت
- ۸- د کشمیر ولایت

ب - اعلی حکومتونه:

- ۱- د فراه اعلی حکومت
- ۲- د میمنې اعلی حکومت
- ۳- د بلوچستان اعلی حکومت
- ۴- د لغمان اعلی حکومت
- ۵- د پېښور اعلی حکومت
- ۶- د غزني اعلی حکومت

۷. د دیره اسماعیل خان اعلی حکومت ۸. د دیره غازي خان اعلی حکومت

۹. د شکارپور اعلی حکومت ۱۰. د سیوی Siwi اعلی حکومت ۱۱. د سند اعلی حکومت

۱۲. د حجه اعلی حکومت ۱۳. د لیه Leih اعلی حکومت ۱۴. د ملتان اعلی حکومت

۱۵. د سرهند اعلی حکومت

په دې سربیره هر ولایت او اعلی حکومت په محلونو او ولسوالیو او هره محله یې په کلیو وپشلي وه. د ولایتونو او اعلی حکومتونو حکمرانان او یا د سیمې ولسوالان او نظامي قوماندانان د شاهي فرمان په واسطه ټاکل کیدل او همدا ډول د سیمو مامورین د وزیرانو په واسطه د پادشاه د اوامرو په اثر ټاکل کیدل.

احمدشاه بابا د دې سیاسي او اداري سیستم په اساس د سیاسي یوالي کلک بنسټونه کینودل او د افغانستان د خلکو ترمنځ یې مساوي حقوق رامنځ ته کړل؛ خو د احمدشاه بابا تر مړینې وروسته د هغه ځای ناستو ونه شوای کولای چې د دولت د اداري سازمان په عمومي بڼه کې تغییرات راولي او یا هم د احمدشاهي امپراتورۍ قلمرو ته پراختیا ورکړي؛ ځکه د ورونیو ترمنځ د قدرت په سر خپل منځي جگړو او وروسته د دوو کورنیو سدوزیانو او بارکزیانو ترمنځ جگړو له امله د انگریز او تزاری روسیې د وړاندې تگ سیاست ته لاره هواره کړه، چې په پایله کې د هیواد شمالي، ختیځي او جنوبي سیمې له احمدشاهي قلمرو څخه جدا کړل شوې، سمندر ته لاره بنده شوه او هیواد مو په وچه پورې محدود شو؛ خو کله چې امیرشیرعلي خان د دوهم ځل لپاره واک ته ورسید، د لومړي ځل لپاره یې د عصري اداري تشکیلاتو بنسټونه کینودل. دده لومړۍ هڅه دا وه چې یوه ځواکمنه مرکزي اداره رامنځ ته کړي او فیوډالان کمزوري کړي. د همدې کار په موخه یې افغانستان د اداري تشکیلاتو له مخې په پنځو لاندې ولایتونو ووېشه:

۱. د کابل ولایت ۲. د کندهار ولایت ۳. د افغاني ترکستان ولایت

۴. د هرات ولایت ۵. د فراه ولایت (۵: ۱۰۶-۱۰۸)

له دې پرته امیر ډیر منظم پلان درلود، چې د ولایتونو تشکیلات هم په یوه منظم چوکاټ کې واچوي؛ خو د وروسته پاتې ټولني د ستونزو هوارول ساده کار نه دی او ډېر کارونه معطل پاتې شول.

اميرشیرعلي خان په ۱۸۷۴م کال کې اداري تشکيلاتو او د دولت جوړښت ته پاملرنه وکړه او د افغانستان په تاريخ کې لومړی ځل و، چې په عصري پرنسيپونو ولاړه يوه کابينه يې جوړه کړه. ددې کابينې صدراعظم او وزيران پيژندل شوي، د ښه نامه خاوندان او تر ډېره بريده باسواده او د کار په سطح کې هم پوهيدلي خلک وو.

امير د خپلې کورنۍ کوم غړی يا د سردارانو څخه يو څوک هم په دغه کابينه کې داخل نه کړ او دده د لومړني ريفورم جوهر هم همدغه ټکی و. (۲۸: ۹۹)

همدا ډول ددې کابينې د مقامونو لپاره يې د پښتو نومونه او القاب غوره کړل. په دراني امپراتورۍ او له هغې وړاندې په افغاني حکومتونو کې د دولتي مقامونو نومونه او القاب د افغانستان د لرغونو اصطلاحاتو له مخې، چې له عربي او ترکي کلماتو څخه ترکيب شوي وو، رواج درلود او همداسې يې دوام درلود لکه: عمدة الامراء، اشرف الوزراء، وزير، مستوفي، منشي او په دې ډول ځينې ترکي کلمات لکه: ديوان بيگي، ضبط بيگي، قراول بيگي، عرض بيگي، ايشک اقاسي، شاه اکاسي، يساول باشي، اردو باشي، قافله باشي او نور....

امير شيرعلي خان دا نومونه پښتو ته واړول او په ۱۲۸۹هـ ق کال کې يې د عبدالله جان د وليعهدۍ د جشن په مراسمو کې دا نومونه په رسمي ډول اعلان کړل او دوه مياشتې وروسته يې د شمس النهار په جريده کې د جشن د خبرتيا تر څنگ دا اصطلاحات هم خپاره کړل.

دا کابينه د لاندې کسانو څخه جوړه شوې وه:

۱- سيد نور محمد شاه کندهاری صدراعظم، د پښتو نوم يې (لوی ټول مختار

۲- حبيب الله خان وردگ د ماليې وزير، د پښتو نوم يې (لوی ملک)

۳- ارسلان خان د بهرنيو چارو وزير، د پښتو نوم يې (لوی مين د باندې)

۴- عصمت الله خان جبار خيل د کورنيو چارو وزير، د پښتو نوم يې (لوی مين د غرو)

۵- ميرزا محمد حسين خان د حضور منشي د پښتو نوم يې (لوی کښل)

۶- حسين علي خان پنجشيري سپه سالار- د جنگ وزير، د پښتو نوم يې (ټول مشر)

۷- احمد علي خان چغتايي د خزاني وزير، د پښتو نوم يې (لوی ټولونی)

۸- شيردل بازکزی د شمالي ولايتونو نائب الحکمه، د پښتو نوم يې (لويښاب)

۹- خوشدل خان د شیردل خان زوی د شمالي ولایتونو د دارالحکمه په توگه، په پښتو کې (کمکی ناب)

همدا ډول یې نظامي مقامونو ته هم د سرغونډ مشر، د غونډ مشر، سرسلمشر او سلمشر نومونه غوره کړي وو. (۶۰۸-۶۰۹)

د همدې نویو تشکیلاتو په لړ کې یې د خبیرو شخصیتونو څخه یوه ۱۲ کسيزه شورا هم جوړه کړه، چې په رأس کې یې په خپله امیر قرار درلود. ددې شورا دنده مشورتی وه او امیر ته یې په کارونو کې مشورې ورکولې. (۲۸: ۱۰۰)

امیرشیرعلي خان د لویو ملي مسئلو د حل په موخه لویې جرگې هم جوړې کړې دي او دا ددې څرگندونه کوي، چې امیر شیرعلي د عصري اداري تشکیلاتو ترڅنګ له افغاني عنعنوي اداري طرز سره هم علاقه درلودله. نوموړي د ۱۸۶۵م کال د خپل امارت په لومړۍ دوره کې، د خپلو ورونیو سره د شته اختلافاتو د حل په موخه، په کابل کې یوه لویه جرگه جوړه کړه چې د هیواد له مختلفو سیمو څخه دوه زره کسانو په کې گډون کړی و او ددې جرگې گډون والو امیر ته مشوره ورکړه، چې د خپلو ورونیو په وړاندې جگړه وکړي. همدا ډول د واکمنۍ په دوهمه دوره کې په ۱۸۷۳م کال د خپل ۱۳ کلن زوی عبدالله جان د ولیعهد ټاکلو لپاره یې لویه جرگه راوبلله او له هغه وروسته یې یو لوی جشن جوړ کړ او د شمس النهار د اقتباس په استناد پنځه لکه مخور او سپین ږيري ورته راغونډتل شوي وو، چې اووه شپې او اووه ورځې یې دوام درلود. (۴۲: ۴۷)

امیرشیرعلي خان د پوستي مواصلاتو په ډگر کې عصري پوستي اداره رامنځ ته کړه، چې یوازې یې د خلکو ترمنځ اړیکې رامنځ ته نه کړې؛ بلکې په دولتي-دفتري اړیکو کې یې هم ډېرې ژورې اغیزې درلودلې او د همدې ادارې په اساس یې د مختلفو ولایتونو او حتی د کلیو ترمنځ هم اړیکې رامنځ ته کړې. په همدې موخه د لومړي ځل لپاره پوستي ټکټونه د کابل په سنگي مطبعه کې، چې د دوو هندي مسلمانانو له لورې جوړه شوې وه چاپ شول. ددې ټکټونو بیه ۲/۱، ۴/۱ او ۱۰/۱ کابلی روپۍ ټاکل شوې وه. دا چې په هغه وخت کې د حمل او نقل عصري وسایل موجود نه وو، نو پوسته به د لارې په اوږدو کې په پلي او سپاره ډول اړونده پوستي مامور ته سپارل کیده او بیا به خپل مرسل الیه ته رسول کیده. (۹: ۳۸۴)

امیرشیرعلي خان د مالیاتو په اداره او قوانینو کې هم بنسټیز بدلونونه رامنځ ته کړل؛ ځکه دده تر واکمنۍ مخکې د مالیاتو د راټولولو سیستم داسې و، چې د ځمکو د مالیاتو دریمه برخه د کال

په لومړيو درو مياشتو کې مخکې تر مخکې اخیستل کیده. يعنې په پيشکي ډول به د دولت له خوا حواله کیده او بيا به د تحصيلدارانو له خوا تولیده. حال دا چې د ځمکو حاصلات به درې مياشتې وروسته اخیستل کیدل. همدارنگه د دولت د مامورينو او د پوځ د سرتيرو معاشونه به هم په ماليه ورکونکو باندې حواله کیدل او په ظلم او فشار سره به له خلکو اخیستل کیدل او دا کار به د نظامي کسانو او رسمي تحصيلدارانو له خوا تر سره کیدو. د مالياتو تر ټولو دروند بار د بزگرانو په اوږدو و او همدا ډول په ښارونو کې کسبگر او نور خلک اړ کیدل، چې د سرتيرو تر فشار لاندې د نظامي افسرانو د دولت د مامورينو بيگار وکړي. دغه ډول چلند د کسب او کرنې د پرمختگ په برخه کې لوی خنډ گرځیده.

اميرشیرعلي خان د مالياتو د ادارو د اصلاح لپاره يو شمېر فرمانونه او حکمونه وضع کړل؛ لکه د ځمکو ماليات به د حاصلاتو د ټولولو تر مهال پورې مخکې له مخکې نه اخیستل کیدل، کله به چې حاصلات ټول شول ماليه ورکونکي به په خپله ماليه حواله کوله او په مقابل کې به يې رسمي سند ترلاسه کاوه، تحصيلدار او سرتيرو ته اجازه نه وه چې په ماليه ورکونکي پسې ورشي. د دولت د مامور، عسکر او افسر معاشاتو په ماليه ورکونکو پورې اړه نه درلوده؛ بلکې د هغوی معاش به د دولت له خزاني څخه په نغدي ډول ورکول کېدو. د پوځ سرتيرو او افسرانو ته اجازه نه وه چې د ښارونو په منځ کې واوسېږي او دوی ته د ښار څخه بهر دايمي استوگنځي جوړ شول او دا کار ددې لپاره تر سره شو چې سرتيري د ښار په اوسيدونکو ظلم ونه کړي. په همدې ډول د بيگار کارونه منع شول او کارگر ته د کار په بدل کې نغدي اجوره ورکول کیده. (۲۹: ۵۹۴)

اميرشیرعلي خان د خپلو اصلاحاتو په لړ کې يو شمېر قضايي چارو ته هم پاملرنه وکړه او د نورو ملکي او نظامي چارو د ښه تنظيم په موخه يې ځينې قوانين هم وضع کړل. د هغو له جملې څخه کولای شو چې د هغو نظامنامو تعليماتنامو څخه يادونه وکړو، چې په مرتضاوي او مصطفاوي مطبعو کې په چاپ رسيدلي وو.

په همدغه وخت کې د سرتيرو په منځ کې د انضباط او ډسپلين د تحکيم او د عسکري منسوبيتو او د ملکي وگړو تر منځ د جرمونو د مخنيوي په موخه د دربار د منشي او ترجمان قاضي عبدالقادر په واسطه د (فتاواي اميري يا تشریح الجرايم) په نامه د قوانينو يوه ټولگه چې د معتبرو فقهي کتابونو څخه پکې استفاده شوې وه، په يو څلويښت څپرکو کې ترتيب او تنظيم کړه. د قوانينو دا ټولگه په ۱۸۷۳م کال په (۲۸۴) مخونو کې د مصطفاوي مطبعه کې چاپ شوه،

چې په سم ډول يې پېل او پای ځانگړې شوی نه دی، له لومړي څپرکي کې پېل او په يوڅلويښتم څپرکي پای ته رسېږي. دغه کتاب د کابل په عامه کتابتون کې موجود دی.

په دې کتاب کې د موضوعاتو او مسايلو په فهم کې اسانتياوې شته، د بيلگې په توگه په مطالعې سره يې کولای شو د عمدي، شبه عمدي، خطا، اکراه او نورو قتلونو ترمنځ په توپيرونو او د هغوی حکمونو په اړوند په اسانۍ سره وپوهېږو.

په دې کتاب کې د عسکري منسوبينو او د عامو وگړو جرمونه او د هغوی مجازات تعريف او ټاکل شوي دي. د بيلگې په توگه د پادشاه د حقارت احکام، د پادشاه د مقررې او انتظام پر خلاف په پوځ يا هيواد کې د پاڅون احکام، په پوځ کې د مخدره توکو د کارونې احکام، له جگړې تېښته او مقابل لورې ته د ورتگ احکام، په پوځ کې د غيرحاضري احکام، د رشوت اخيستلو احکام، د دروغجنې گواهي احکام، د جعل کولو احکام او دا ډول نور احکام په لنډ ډول په دغه فتاوا کې ځای پر ځای شوي دي. قاضي عبدالقادر ددې ټولگې په ليکلو کې ډېرې ستونزې گاللي دي او د اميرشیرعلي خان په ملکي او نظامي اصلاحاتو کې ډېر رول لري. ددې سربيره قاضي محمد سعيد د هغه وخت د مشهورو قاضيانو څخه و، چې په خپلو کارونو کې بشپړ صلاحيت ورکړل شوی و. ددې قاضي مهر د امير دوست محمد خان او اميرشیرعلي خان د وخت په اسنادو کې، چې په ملي ارشيف کې خوندي دي، ليدل کيږي. نوموړی د يوه غني کتابتون درلودونکی هم و، چې امير دوست محمد خان ورته ډالۍ کړې و. (۱۲: ۴۲-۴۳)

د امير شیرعلي خان په اداري تشکيلاتو کې تر ټولو ستره نقيصه او کمبودتيا يوه منظمه اطلاعاتي اداره وه، امير او دده ټولو همکارانو ترپايه ددغې نقيصې چاره ونه کړه او ددغې ناحيې څخه يې ډېر زيانونه هم وليدل؛ ځکه دده تر ږيرې لاندې او دده په دربار کې د انگرېزانو جاسوسان موجود وو، چې دده هر څه يې تر انگرېزانو رسول. (۲۸: ۱۰۰)

د عصري اردو تشکيل

پوهيږو چې د افغانستان په پنځه زره کلن تاريخ کې، خورا لويې امپراتورۍ او دولتونه تير شوي دي او هغوی د خپل قلمرو د پراختيا او د خپلو پولو څخه د ساتنې او دفاع په خاطر پراخي جگړې کړي، چې دا د روزل شويو پوځونو په شتون دلالت کوي. همدارنگه د افغانستان د معاصر

تاریخ له پېل کېدو سره، د احمدشاه بابا تر قوماندانۍ لاندې د غیرمنظم پوځ تر څنګ د یوه منظم او دایمي دولتي پوځ موجودیت چې د هغه وخت په ټولو جګړه ییزو سفرونو کې په پوره ویاړ او میراني جنګیدلی و، دا مطلب په ډاګه څرګندوي چې دا پوځ به هم روزل شوی او لږ تر لږه د مروجو وسلو د استعمال په برخه کې به یې ښوونه او روزنه لیدلې وي، دا چې د دوی د ښوونې او روزنې لپاره کومه مدرسه، ښوونځی یا موسسه وه او که نه بشپړ تاریخي اسناد په لاس کې نه لرو؛ خو بیا هم د بیلګې په توګه ځینو تاریخ لیکونکو لکه مونت استورات الفنسټون د (گزارش سلطنت کابل) په نوم کتاب او زموږ افغان تاریخ لیکونکي میرغلام محمدغبار په خپل (احمدشاه بابا افغان) نومي کتاب کې د هغه وخت د پوځ له مختلفو تشکیلاتو او ډولونو څخه په مفصل ډول یادونه کړې ده او هم یې د سرتیرو او افسرانو د معاش په باره کې هم څرګندونې کړي دي. د افغانستان د اردو تشکیلات او ډول د امیردوست محمدخان تر دوهمې دورې پورې په هغه شکل پاتې شو؛ خو کله چې امیر دوست محمدخان د دوهم ځل لپاره واک ته ورسید او هغه په هند کې د انگریزانو پوځي تشکیلات او پرمختګونه له نږدې څخه لیدلي وو او هم د هغې اړتیا له مخې چې باید د افغانستان مختلف ولایتونه په مرکزي دولت پورې وتړل شي، نویو عسکري او پوځي تشکیلاتو ته یې اړتیا ولیدله؛ نو ویلای شو چې د امیردوست محمدخان د خپلي واکمنۍ یو مهم کار دا و، چې د لومړي ځل لپاره یې پوځي تشکیلات عصري کړل او په عصري اصولو یې خپل پوځ وروزلو.

نوي مسلمان انگریز عبدالله خان چې له دې وړاندې یې نوم مستر کیمبل و او د کندهار په جګړه کې اسیر شوی و [نوموړی په هغه جګړه کې ونيول شو چې په ۱۸۳۴ م کال کې شاه شجاع د انگریزانو او سکانو په مرسته په کندهار حمله کړې وه]. د اسلام تر منلو وروسته په افغانستان کې پاتې شو او د امیر پوځ ته یې د نوو نظامي اصولو او عسکري تمرینانو روزنه ورکوله. همدارنګه ډاکټر ارلان امریکایي د رنجیت سنگ له دربار څخه د امیر دوست محمدخان خدمت ته راغلی و او نایب عبدالصمدخان هم له امیر سره د نوو عسکري تشکیلاتو په رامنځ ته کولو کې مرسته او خدمت کاوه.

د افغاني تاریخ لیکونکو په تاریخونو کې د هغه مهال د عسکري تشکیلاتو په اړوند پوره او مفصل معلومات نه شته؛ خو د افغانستان په نوم کتاب، چې د هملتون په نوم یو انگریز لیکلی او په ۱۹۰۶ م کال کې په لندن کې چاپ شوی، د افغانستان د تاریخ او همدا ډول د امیر دوست محمدخان د پوځي تشکیلاتو په اړه هم معلومات لري او لیکلي یې دي چې :

امير دوست محمد خان د امارت په لومړيو کې افغانستان ۱۱ نظامي مرکزونه درلودل، هر پلي غونډ (۸۰۰) نفره درلودل، چې په ورځنيو تمريناتو کې (۶۰۰) عسکرو گډون کولای شو. همدارنگه هر سپاره غونډ (۳۰۰) عسکر درلودل او ددې دورې په منځنيو کې ټول منظم عسکر عبارت وول: ۱۶ پلي غونډونه، هر غونډ (۸۰۰) نفره - جمله (۱۲۸۰۰) نفره. ۳ سپاره غونډونه، هر غونډ (۳۰۰) نفره - جمله (۹۰۰) نفره، چې ۶۷ صحرايي توپونه، ۶ جبل توپونه، ۴ ثقيل توپونه او يو زنبورک توپ يې درلود. په دې سره د جمله منظم پوځ شمېره (۱۳۷۰۰) نفرو ته رسیده، چې ټول (۸۱) توپونه يې درلودل.

د منظم پوځ سربيره ايلجاري عسکر هم موجود وو، چې د اړتيا په وخت کې تياريدل ددې پوځ شمېره هم په لاندې ډول وه.

په کابل کې (۳۱۰۰) نفره، په کندهار کې (۱۸۰۰) نفره، په هرات کې (۲۲۰۰) نفره او په بلخ کې (۲۹۰۰) نفره، چې جمله (۱۰۰۰۰) نفرو ته رسيدل. (۱۱: ۱۱۶-۱۱۸)

له امير دوست محمد خان وروسته امير شيرعلي خان د پوځ په روزنه، تنظيم او د عسکري تشکيلاتو په رامنځ ته کولو کې ډېره پاملرنه وکړه. هغه وخت چې د دوهم ځل لپاره واک ته ورسيد او له ورونيو سره د مسلسلو جگړو په نتيجه کې يې د پلار څخه ورياتي پوځ گډوډ شوی و او له غوره سمون څخه برخمن نه و؛ نو ددې فکر ورسره پيدا شو چې بايد په دې پوځ کې سمون رامنځ ته شي، ځکه يې شهزاده يعقوب خان او سپاه سالار فرامرز خان ته دنده وسپارله چې سرتيري بالا حصار ته راټول او دده له نظره يې تير کړي. امير د معاينې څخه وروسته د هغوی له منځ څخه غوره سرتيري راټول او د باور وړ پوځ يې ورڅخه جوړ کړ. (۳۵: ۵۶۳)

نوموړي د يوه باثباته دولت د جوړښت او ټينگښت لپاره د عصري اردو جوړيدل لومړنۍ اړتيا بلله. دی په دې پوره قانع و، چې پخوانۍ لښکرې د پخواني نظم په چوکاټ کې د نننۍ جگړې په ميدان کې توان نه لری؛ ځکه چې د جگړې تخنيک، بنسټونه او روزنه نوې شوې ده. په ځانگړې توگه امير د افغانستان جغرافيايي موقعيت، چې د دوو زبرځواکونو په منځ کې واقع و، ددې اړتيا وه چې د يوې منظمې عصري روزل شوې اردو په وسيله وساتل شي.

امير شيرعلي خان خپل سپاه سالار حسين علي خان د يو شمېر تجربه لرونکو صاحب منصبانو سره مؤظف کړ، چې د اردو تشکيلات نوي کړي. خو کله چې د امبالې کنفرانس لپاره هند ته ولاړ؛ نو

هلته يې يو شمېر هندي مسلمانان، چې د اردو د کار متخصصين وو استخدام کړل. سردار غلام نقشبندی، عبدالمجید او فتح علي خان د افغاني اردو لومړني بنوونکي وو. (۲۸: ۱۰۲)

دا اردو د خپلو نوو تشکيلاتو او ارقامو له مخې د هیواد په اتو (۸) نظامي مرکزونو کې په لاندې ډول ځای پر ځای شول:

په کابل کې ۱۰۰۱۰ نفره، په جلال آباد کې ۳۲۲۰ نفره، د کابل په شیر پور کې ۳۲۲۰ نفره، په کندهار کې ۶۳۷۰ نفره، په کورمه کې ۳۱۹۰ نفره، په هرات کې ۱۱۲۲۰ نفره او په میمنې کې ۲۸۴۰ نفره.

په عمومي ډول پورته اته نظامي مرکزونو په لاندې درې عسکري ټولگيو وېشل شوي وو.

۶۲ پلي غونډونه، هر غونډ (۶۰۰) نفره - جمله ۳۷۲۰۰ نفره.

۱۴ سپاره غونډونه، هر غونډ (۶۰۰) نفره - جمله ۹۶۰۰ نفره.

د فيلانو، آسونو، کچرو او د غويو کښولو توپخانه - جمله ۵۱۹۰ نفره.

په دې سره په ۱۸۷۲م کال کې د افغانستان د منظم پوځ شمېره ۵۱۹۹۰ نفرو ته رسیده؛ خو په عين حال کې غير منظم ايلجاري لښکر هم موجود و، چې د هغه پلي ۸۰۰۰ نفره او سپاره يې ۱۶۰۰۰ نفره چې ټول ۲۴۰۰۰ نفره کيدل. په دې ډول ويلاى شو چې د اميرشیرعلي خان د وخت د ټول منظم او غير منظم پوځ شمېره ۷۵۹۹۰ کسانو ته رسیده.

د هغه وخت عسکري وسلې عبارت وې له انگریزي او افغاني ټوپکونو او توپونو څخه، چې چمبرلین فرقه مشري يې په اړه داسې راپور ورکوي:

افغاني منظم لښکر (۴۰۸۲۵) افغاني او انگریزي ټوپکونه او (۳۶۹) مختلف ډوله انگریزي او افغاني توپونه درلودل. ددې تعداد سربيره په ۱۸۷۷م کال کې انگریزانو ۲۹ زره میزل لوډنگ او پنځه زره بريچ لوډنگ سنيډر ټوپکونه اميرشیرعلي خان ته ورکړل. (۱۱: ۱۱۹-۱۲۲)

همدارنگه امير ددې اردو د بنې سمبالتيا په موخه پوځي صنعت هم رامنځ ته کړ او د توپونو د جوړولو لپاره يې په کابل او هرات کې کارخانې جوړې کړې، چې په هغو کې يې ارايه لرونکي درانده توپونه جوړول، همداراز يې د ټوپک جوړولو کارخانې هم لرلې چې تر اوسه هم په هماغو کارخانو کې جوړ شوي توپونه شته. (۱۰: ۳۱۸)

د کابل د (ماشین خانې) په نامه کارخانه کې د میاشتي یو توپ جوړیدو، او په ډېره اندازه په کې توپکونه او باروت جوړیدل. د وسلو جوړولو ډېری خام مواد له پېښور څخه راوړل کیدل او پر نوو وسلو سربیره دلته د خرابو شویو حربي آلاتو ترمیم هم کیده. دغه وسلې د هیواد د تکره او ماهرو اهنگرانو او تخنیکرانو تر نظر لاندې جوړیدې. افغاني توپونه د کیفیت او جوړښت له مخې ډېر ښه وو، له دې امله انگریزانو هم دغه توپونه ترلاسه کړي وو او هندوستان ته یې هم لیږدولي وو، چې اوس یې هم یو څو نمونې د لاهور په شاهي کلا کې شته. په دغو توپونو باندې په دري ژبه داسې لیکل شوي دي. "ساخت ماشین خانه حربي کابل." (۲۱: ۳۷-۳۸)

یاروسکي روسي ډاکټر چې د جنرال ستالیتوف تر مشرۍ لاندې د روسي هیئت غړی و، د ولیعهد عبدالله جان او په خپله د امیرشیرعلي خان معالج ډاکټر هم و، په خپله سفرنامه کې یې د افغاني توپکونو ستاینه کړې ده، هغه لیکلي دي چې: "امیرشیرعلي خان زموږ د راغلي هیئت روسي سرتیرو سره موجود روسي توپک معاینه کړل او د هغوی یې ډېره ستاینه وکړه او هم یې موږ ته خپل توپک هم وښود، چې زموږ د هیئت غړو ډېر خوښ شو او امیر وویل، چې دا توپک زموږ کاریگر د کابل د وسلو په کارخانو کې په بشپړ ډول په خپلو لاسونو جوړوي." (۹: ۲۰۳)

امیرشیرعلي خان د پوځ د معاشاتو په سیستم کې هم تغییرات راوستل؛ ځکه ترده پخوا د سرتیرو معاش په مالیاتو پورې منحصر و؛ خو امیرشیرعلي خان له دې وروسته د سرتیرو او افسرانو معاش د دولت له خزاني څخه په هره میاشت کې په نقدي ډول ورکاوه. د پلي سرتیري د میاشتي اووه روپۍ او هغه سپاره ته چې آس به ورسره حاضر و ددې دوه چنده معاش ورکول کیده. سرتیرو منظم یونیفورم درلود چې له (خولۍ، پتلون، کرتي او بالاپوش) څخه عبارت و.

افسرانو او منصبدرانو هم نظامي یونیفورم استعمالاوه او حتی پاچا به زیاتره په نظامي یونیفورم کې دربارته راتلو؛ خو کله به یې چې د اردو معاینه کوله حتماً به یې نظامي یونیفورم اغوستی و. د اردو د روزنې لپاره به یې په ځینو وختونو کې نظامي تطبیقات کول او کله کله به یې د خلکو د نندارې لپاره عسکري رسم گذشتونه جوړول. (۲۸: ۱۰۳)

دا چې په هغه وخت کې د اردو نوي تشکیلات رامنځ ته شول، د پوځ د روزنې لپاره حربي ښوونځی جوړ شو، داخلي او خارجي ښوونکي یې د روزنې لپاره وگمارل شول او د وسلو د جوړولو لپاره یې ورته کارخانې جوړې شوې. ددې ټولو سربیره د عسکرو د جذب په برخه کې یې نوي اصول او مقررات وضع کړل. امیرشیرعلي خان ددې ډول نوو مقرراتو رامنځ ته کول د یوې مهمې اړتیا په توگه درک کړي وو. هغه په دې پوهیده چې د اړتیا په وخت کې د جگړې لپاره د هغو

خلکو راغونډول، چې نه وي رزول شوي، د جگړې په ډگر کې نه يوازې چې بې گټې وي؛ بلکې تاوان هم لري او همدارنگه تر يوه بيرغ لاندې تل پاتې نظامي ځواک هم گټه نه لري او گټه يې ټولنيزه نه ده. نو له همدې امله يې د قرغې (پچې) په نوم دوه کلن اجباري عسکري خدمت، چې له استثنا پرته په ټولو وگړو يې اطلاق کيږي، لازمي وگرځاوه تر څو په دې کار سره وکولای شي د سردارانو او خوانينو زامن هم په دې نظام کې شامل کړي. نوموړی په خپلو اصولو کې قاطع و او په عملي کولو کې يې د خپل او پردي ترمنځ توپير نه کاوه. د بيلگې په توگه خپل سکني ورور سردار نیک محمد يې د دوو کلونو لپاره لکه د نورو سرتيرو په څېر له کوم امتياز پرته په دې اجباري نظام کې داخل کړ او همداراز يې خپل لمسی سردار احمدعلي خان د سردار محمدعلي خان زوی، چې د امير ورور سردار محمدامين خان سره د جگړې په ميدان کې ووژل شو، د ټاکل شوو شرايطو لاندې په دې اجباري عسکري نظام کې داخل کړ. همدا ډول امير په پوځ کې د ناروغو او کمزورو ځوانانو له گډون څخه ډډه کوله. په سترگو کې ډېرو وروکي نقص او د وينستانو عيب (گنجيتوب) د عسکري خدمت مانع گرځيدل.

همدارنگه امير د خپلو پوځي اصلاحاتو په لړ کې، په نظامي او حربي برخو کې چاپ شوي انگريزي کتابونه پښتو او دري ته وژباړل. د قوماندې ورکړې، د نظامي قطعاتو او پوځي چارواکو نومونه يې په انگريزي او په ډېره اندازه په پښتو ژبه کې رامنځ ته کړل، چې تراوسه هم دا نومونه ژوندي پاتې دي. (۹: ۳۸۳-۳۸۴)

د امير شيرعلي د وخت اردو واقعاً يوه روزل شوې اردو وه او په روزلو کې يې ډېرې ستونزې گالل شوې وې؛ خو په ډېر افسوس بايد وويل شي کله چې انگريز پر افغانستان دوهم تجاوز وکړ، امير دې اردو ته اجازه ور نه کړه چې له انگريزانو سره وجنگيږي. د انگريز د هغه مهال د نظامي چارو کارپوهانو ويلي وو، چې که امير په دغه اردو له انگريز سره جنگيدلی وای، حتماً بريالی کيده. (۲۸: ۱۰۳)

دا چې ولې امير داسې وکړل ددې ليکنې په ځينو برخو کې به يې ځواب ترلاسه کړئ.

عصري ښوونه او روزنه

ښوونه او روزنه د انسان د پيداىښت له لومړيو څخه موجوده وه او انسان د خپل پيداىښت څخه تر نن ورځې پورې د هغې د لاسته راوړلو لپاره خپلې هڅې جاري ساتلي دي. د وخت په تيريدو سره ښوونې او روزنې مختلف پړاوونه وهلي دي او په هر پړاو کې يې د لاسته راوړلو مختلفې لارې درلودلې. د موضوع د محدودوالي په خاطر نه غواړم چې په نړيواله کچه د ښوونې او روزنې تاريخي بهير ته ورشم؛ خو اړينه ده چې دلته د افغانستان د ښوونې او روزنې پر تاريخي بهير لنډه رڼا واچوم. د تاريخي حقايقو له مخې د افغانستان د ښوونې او روزنې تاريخي بهير کولای شو په لاندې دوو برخو ووېشو:

الف - عنعنوي ښوونه او روزنه .

ب - رسمي ښوونه او روزنه .

الف - عنعنوي ښوونه او روزنه :

زموږ لرغونى هيواد افغانستان له ډېر پخوا څخه د علم او پوهې مرکز و، د اسلام د ظهور څخه وړاندې د لرغونې اريانا په ويدي مدنيت کې د ښوونې او روزنې د لړۍ له مذهبي ادبياتو څخه راپېل شوې، چې زړه برخه يې ويدي سرودونه دي، دا سرودونه د ارباب الانواعو ستاينې لري، د هغه وخت عقايد څرگندوي، د طبيعت رازونه سپري، پندونه او لارښوونې لري او خلک پوهې او تفکر ته رابولي. ويدي سرودونه د هغه وخت پوهانو په واسطه جوړ شوي وو، چې د ريشانو په نوم بلل کيدل، دوى د خپل وخت ټول مروج علوم زده وو او د روحانيت تر څنگ شاعران، اديبان او خطيبان هم وو چې په روحاني، ټولنيزو او سياسي چارو کې يې د خلکو لارښوونه کوله؛ له همدې امله «ويد» په سپيڅلې پوهه ترجمه کېږي. (۲۰: ۷۳)

له ويدي مدنيت وروسته د ښوونې او روزنې لړۍ د اوستايي مدنيت په واسطه پرمخ روانه شوه، هغه وخت چې زردشت د خپل دين د اصولو تبليغ او تعليم پېل کړ، حق او حقيقت خپل ارزښت له لاسه ورکړى و او ځاى يې دروغو او خيانت نيولى و. نوموړي خپل کار د خپلې عالي فلسفې د (ښې مننې، ښې وينې او ښې کړنې) په واسطه پېل کړ.

د زردشتي دين سربيره په دغه هيواد كې د ارسطو منطق، فلسفه، د نجوم علم، يوناني طب او دا ډول نور علوم تدريس كيدل.

هغه مهال ښوونه او روزنه د شاهانو په دربارونو، د ونو لاندې او عبادت ځايونو كې پرمخ وړل كيده. بوديزم چې د لرغونې اريانا په ختيځو برخو كې يې رواج درلود او په بيلا بيلو برخو كې يې بوايي ستوپې، د بودايي دين د تبليغ مركزونه او عبادت ځايونه جوړ كړل او ددې دين د خپرولو لپاره د ښوونې او روزنې يوه نوې لړۍ پېل شوه. دغې لړۍ د اسلام د سپيڅلي دين تر څرگنديدو پورې دوام درلود.

د اسلام مبارک دين د دويم خليفه حضرت عمر فاروق (رض) په خلافت كې د افغانستان تر پولو راوړسيد او بيا د دريم خليفه حضرت عثمان بن عفان (رض) په خلافت كې عملاً دغه هيواد ته داخل شو او د بني اميه په دوره كې خپلې بشپړې مرحلې ته راوړسيد. د اسلام مبارک دين چې خلك يې د يوه خداي (ﷻ) لمانځلو ته رابلل او د نورو ډېرو خدايانو د لمانځلو څخه يې مخنيوی كاوه، په حقيقت كې يې د بت لمانځنې او د ډېرو خدايانو د لمانځلو پر گروهه سخته ضربه واورده كړه. د اسلام دين د زړو اديانو ځای ونيوه، عربي ژبه او رسم الخط په ټول افغانستان كې دود شول، اسلامي علوم لكه: تفسير، حديث، فقه، صرف، نحو، ادب، تاريخ، عقايد، ماورالطبيعه فلسفه او طب مروج شول.

د هغه وخت د زده كړو ځای مدرسه وه او لوی مدارس هم په جوماتونو كې جوړ شول. د مدرسې او جومات ترمنځ توپير نه ليدل كيده. په هغه وخت كې په هرات، نيشاپور، بخارا او كرمان كې ډېر جوماتونه ودان شوي وو، چې د ښوونې او روزنې لړۍ په كې روانه وه.

ځينې كسان د علم او پوهې ترلاسه كولو لپاره لرې لرې ښارونو ته تلل او د علم ترلاسه كولو وروسته بېرته خپلو سيمو ته ستنيدل او په تدريس به بوخت كيدل. په څلورمه هجري پيړۍ كې په نوي شكل د مدرسو جوړول پېل شول او ورو ورو د افغانستان د هغه وخت په لويو ښارونو كې د مدرسو او كتابتونونو بنسټونه كېښودل شو.

د سامانيانو، غزنويانو، سلجوقيانو، غوريانو، خوارزمشاهيانو، گورگانيانو او هوتكيانو په وخت كې د هغه وخت په مروج شكل ښوونې او روزنې وجود درلود او خلكو په مينه او علاقي سره په كې گډون كاوه. په دغه دوره كې د خواجه عبدالله انصاري، امام فخرالدين محمد رازي، امام محمد غزالي، مولانا عبدالرحمان جامي او نور لوی لوی علما له همدغې ځمكې راپورته

شول، چې د نړۍ د مسلمانانو او د ټول بشریت لپاره د وياړ لامل وگرځيدل. په دغه دوره کې خلک نه يوازې چې په خپله د علم او پوهې د ترلاسه کولو په هڅه کې وو، بلکې خپل اولادونه يې هم هڅول، ترڅو علم او پوهه ترلاسه کړي او د اسلام د دين په اصولو وپوهيږي؛ له دې امله خلکو په خصوصي او عمومي صورت علماؤ څخه د علم زده کړه کوله.

په ډېرو ځايونو کې په خپله د جوماتونو امامانو د ماشومانو د روزلو په موخه د تدريس دنده پر غاړه درلوده او هغوی په ټولنه کې د ځانگړي احترام څخه برخمن وو او دغه ډول زده کړې اوس هم شته او په ډېرو جوماتونو کې اوس هم ماشومانو ته ديني زده کړې ورکول کيږي. (۳۳: ۸-۱۰)

د تيموري لړۍ له منځه تللو څخه وروسته، افغانستان د گاونډيانو له خوا تجزيه شو. نهمه، لسمه او يوولسمه هجري پيړيو په موده کې، د ډېرو نورو بنسټونو په څېر د هيواد فرهنگي او تعليمي سيستم ته هم ډېر زيانونه ورسيدل؛ خو په بشپړ ډول نشو ويلای، چې د زده کړو پروسه په تپه ودریده او خلکو بيا هم په عنعنوي شکل خپلو اسلامي زده کړو ته دوام ورکړ. (۲۰: ۸۰-۸۱)

د احمدشاه بابا په واکمنۍ سره، چې د افغانستان د تاريخ معاصره دوره پېل شوه. گران هيواد افغانستان د يوه نوي او ځواکمن دولت خاوند شو او هيواد پخوانی لوړوالی او عظمت بيا ترلاسه کړ؛ خو دا چې احمدشاه بابا د هغه وخت د اړتياو په اساس په پراخو جگړه ييزو سفرونو بوخت پاتې شو؛ نو ځکه ونه توانیده چې د هيواد د زده کړو برخې ته جدي پاملرنه وکړي. هغه مهال لويديځې نړۍ د علم او صنعت په ډگر کې د پرمختگ لوړ گامونه پورته کړل، په انگلستان او فرانسې کې علمي انقلابونه رامنځ ته شول؛ خو افغانستان بيا هم په علمي او صنعتي ډگر کې په همغه پخواني حالت کې پاتې شو. که څه هم په هغه وخت کې زده کړو رسمي او دولتي شکل پيدا نه کړ؛ خو بيا هم د هيواد واکمنان په بشپړ ډول د زده کړو له پروسې څخه بې پروا نه وو. په خپله د احمدشاه بابا او د هغه ځای ناستي تيمورشاه په دربارونو کې ادیبان، ليکوالان او علما موجود وو او د هغوی پالنه کیده او هم په غير رسمي شکل د هيواد په ډېرو ښارونو کې مدارس موجود وو، چې په هغوی کې ديني او دنياوي زده کړې ترسره کيدې.

د تيمور شاه د مړينې وروسته يو ځل بيا د افغانستان سياسي، اقتصادي او کلتوري حالت د زوال په لور روان شو؛ ځکه د هغه د اولادونو تر منځ د قدرت په سر جگړې پېل شوې، وروسته بارکزي هم د جگړو ميدان ته راغلل او د احمدشاه او تيمورشاه اولاده يې له واکه لرې کړه. دغو ټولو ناخوالو بهرنيو استعمارگرو ته زمينه مساعده کړه، تر هغه چې په ۱۸۳۹م کال کې انگریزانو په مستقيم ډول د لومړي ځل لپاره پر افغانستان نظامي تيري وکړ، امير دوست محمد خان يې له

واکه لري او پرځای يې لاسپوڅی شاه شجاع واک ته ورساوه، انگریزان د افغان ملت له کلک مقاومت وروسته په ۱۸۴۲م کال کې شرمیدلي له دغه هیواد څخه ووتل او یو ځل بیا امیر دوست محمد خان واک ته ورسید. په حقیقت کې دا د افغانستان د تاریخ بله دوره دوره وه، چې نه یوازې یې هیواد علمي او کلتوري برخه زیانمنه کړه؛ بلکې سیاسي او اقتصادي برخې یې هم ډېرې زیانمنې کړې.

امیر دوست محمد خان په دوهم ځل واکمنی کې بیا هم علمي او کلتوري برخې ته ځکه پاملرنه ونه شوه کړای، چې هغه هم د یوې واحدې او مرکزي ادارې د رامنځ ته کولو لپاره پوره شل کاله هڅې وکړې او په دې موده کې یې یوازې د پوځ په پیاوړتیا او روزنه کې یو شمېر لاسته راوړنې درلودلې؛ خو په ۱۸۶۳م کال د امیر دوست محمد خان له مړینې وروسته یو ځل بیا د هغه د اولادونو ترمنځ د قدرت په سر جگړې پېل شوې او پرلپسې واکونه له یوه نه بل ته انتقالیدل لومړی شیرعلي خان، دوهم ځل محمد افضل خان، دریم ځل محمد اعظم خان او په پای کې د دوهم ځل لپاره شیرعلي خان په ۱۸۶۸م کال کې واک ته ورسید. په دې دوره کې د داخلي جگړو او د متجاوزینو د تجاوز په وړاندې د دفاع پرته کوم بل مهم کار تر سره نه شو. امیر شیرعلي خان د خپلې واکمنۍ په لومړۍ دوره کې هم د همدغو مصروفیتونو له امله ونه شوای کولای، چې د هیواد د پوهنې او نورو برخو کې کار وکړي، خو د واک په دوهمه دوره کې ورته زمينه مساعده شوه او د نورو ادارو تر څنګ یې د لومړي ځل لپاره په هیواد کې د رسمي ښوونې او روزنې اساس کینود. (۳۳: ۱۰-۱۱)

ب- عصري او رسمي ښوونه او رزونه:

لکه څرنگه چې امیر شیرعلي خان په افغانستان کې نورې عصري ادارې هم رامنځ ته کړې؛ نو دې ته اړتیا لیدل کیده، چې ددغو ادارو د چلولو لپاره باید کدرونه او مسلکي کسان موجود وي او امیر شیرعلي خان په دې پوهیده، چې دا ستونزه یوازې او یوازې د ښوونې او روزنې له لارې حل کولای شي. په همدې موخه یې د تعلیمي چارو د پرمخ بیولو لپاره یوه کوچنۍ اداره جوړه کړه، چې محدود پرسونل یې درلود او په تشکیل کې یې د پوهنې آمر، کورني او بهرني ښوونکي، عمومي مبصر او تحویلدار موجود وو. همدارنگه ددغه کوچني تشکیل شوي معارف لپاره یې د کتابونو او نورو لوازمو د تهیه کولو دفتر او دومره بودجه، چې د کتابونو د خپرولو، د ښوونکو او کارکوونکو د معاشونو لپاره بسنه وکړي، په کار واچوله. (۲۰: ۸۵-۸۶)

اميرشیرعلي خان د لومړي ځل لپاره دوه ښوونځي يويې د حربي په نوم په شير پور او بل يې د ملكي په نوم په بالاحصار كې تاسيس كړل. اميرشیرعلي خان په خپله شخصاً ددې ښوونځيو او فرهنگي چارو څارنه كوله، آن تر دې چې نوموړي به د زده كوونكو په ازموينه كې گډون كاوه، له زده كوونكو به يې پوښتنې كولې او لايق زده كوونكي به يې د ډاليو په وركړې سره تشويق كول. له همدې امله اميرشیرعلي خان ته د افغانستان د معارف لومړی وزير هم ويلاى شو او د دربار منشي قاضي عبدالقادر پيښوري، چې په عين حال كې د شمس النهار جريدې مسؤل مدير هم و د افغانستان د معارف لومړی آمر ويلاى شو؛ ځكه دغه شخص د پورته چارو سربيره ددغه كوچني معارف ټولې چارې هم اداره كولې.

په هغه وخت كې د علمي او نظامي تعليماتو سربيره قرائت، ليك، ديني علوم او تاريخ هم تدريس كيده او په نظامي ښوونه كې د توپ انداخت قوانين، پلي او سپارو نظام، د نښې وپشتل او نور عملي درسونه ويل كيدل؛ خو د ملكي ښوونځي په نصاب كې اداره، سياست، حقوق او ځينې ديني علوم شامل وو. د نورو مضمونونو په خوا كې سپورت هم د تعليمي نصاب جز و او همدارنگه ددغو ښوونځيو د زده كړې موده څلور كاله وه. په لنډ ډول په لاندې جدول كې ددې دورې د ښوونځيو تعليمي نصاب ليدلى شى.

گڼه	حربي ښوونځی	ملكي ښوونځی
	ملكي يا نظري مضمونونه	عسكري يا عملي مضمونونه
۱	رياضي	د توپ انداخت
۲	جغرافيه	پياده نظام
۳	كيميا	سورلی
۴	د نقشې وپستل	نښه وپستل
۵	قرائت	سپورت
۶	ديني علوم	
۷	ليك	
۸	تاريخ	
۹	سپورت	

(۴۲: ۴۹-۵۰)

د اميرشیرعلي خان د وخت په تعليمي نصاب كې ديني او نظامي موضوعاتو زده كړې ته ډېره پاملرنه كيده، دا ځكه چې افغانستان په هغه وخت كې د لويو ځواكونو له گواښونو سره مخامخ و، روس او انگرېز دواړو خپلې مستعمرې نه يوازې دا چې زموږ تر پولو رارسولې وې بلكې له پولو هم راتيرې شوې وې او دوى غوښتل چې د افغانستان په نيولو كې له يو او بل څخه وړاندې

شي. البته انگریزانو خپل دې ښکیلاکي هدف ته د رسیدلو لپاره د دښمنۍ او روسانو بیا د دوستۍ په جامه کې کار کاوه؛ نو افغانانو د خپلو ملي او سیاسي پولو د ساتنې لپاره نظامي زده کړو او د فکري پولو د ساتلو لپاره دیني زده کړو ته اړتیا درلودله.

په هغه وخت کې د تعلیمي او درسي مقاصدو لپاره دا لاندې کتابونه چاپ او تهیه شول: "حجت قویه در ابطال عقاید وهابیه، قواعد پلتن (پښتو او دري)، قواعد رساله، تحفة العلماء، وعظ نامه، مجمع البحرین (طبی اثر)، قانون نامه عسکري، الفبا، فتاوی برهنه، شهاب ثاقب او نور" (۲۰: ۸۶).

په لومړیو کې ددې ښوونځیو ښوونکي یوازې داخلي وو؛ خو وروسته بهرني ښوونکي هم دغه ډگر ته راوبلل شول. کله چې امیرشیرعلي خان په ۱۸۶۹م کال کې له انگریزانو سره د سیاسي مذاکراتو په موخه د هند امبالی ته سفر وکړ؛ نو د بېرته راتګ په وخت کې یې یو شمېر مسلمان هندي متخصصین استخدام کړل لکه: کریم بخش، سردار غلام نقشبندی، عبدالمجید او فتح علي خان (هندي جنرال) او دوی یې کابل ته راوستل. کریم بخش پوځ ته روزنه ورکوله او هم یې د ریاضي، جغرافیه، کیمیا او د نفت ایستلو په برخه کې تدریس کاوه. (۴۲: ۴۹، ۵۰)

مؤرخ عطایي لیکي چې: "دوی ټول د انگریزانو جاسوسان وو او د ټولو په سر کې د امیر د دربار منشي او ترجمان قاضي عبدالقادر و، چې په دربار کې یې مهم مقام ترلاسه کړ او د افغانستان د دولت د ورځینو چارو راپور یې تر انگریزانو رساوه؛ خو د تأسف ځای دادی چې امیر دوی تر اخره ونه پیژندل." (۲۸: ۹۶)

ملکي ښوونځی چې په بالاحصار کې موجود و، د سردارانو، اشرافو او مخورو کسانو اولادونو پکې زده کړې کولې، دا ښوونځی نهاري و او د حربي ښوونځي سره یې په نصاب کې هم توپیر درلود. (۱۸: ۱۳) حربي یا عسکري ښوونځی د شیر پور په نظامي مرکز کې واقع و او زده کوونکي یې لیلیه وو او ټول لګښت یې د دولت له خوا ورکول کیده. د زده کوونکو شمېر یې په عین وخت کې له (۳۰۰۰) درې زرو کسانو څخه ډېر و. (۴۲: ۵۱)

دغه دواړو ښوونځیو او نیز تعلیمي راپور درلود، چې په هره میاشت کې به نگران ته سپارل کیده. د ښوونکو حاضری، غیرحاضری او تدریس ته پاملرنه کیده او په اړه یې بیل راپورونه جوړیدل. ازموینه درې میاشتني وه او کلني ازموینه حتمي او په ډېر دقت اخیستل کیده، ممتحنین له نورو ادارو راغونښتل کیدل، د مضمون ښوونکي د پوښتنو جوړولو او د نمره حق نه درلود.

پوښتنو تقريري او تحريري بڼه درلوده او پرته له دې چې د مضمون ښوونکي موجود وي تحريري پوښتنې د يوه ټاکل شوي هيئت له خوا مطالعه کيدې او وروسته نمرې ورکول کيدې، په دې توگه د ښوونې او روزنې ادارې، زده کړې او ازموينې کلک او گټور نظم درلود.

د ملکي ښوونځي د يو تن داخلي ښوونکي او مشهور عالم مولوي عبدالرؤف کندهاري پلار، مولوي عبدالرحيم کاکړ و او هم وليعهد عبدالله جان يې مشهور زده کوونکي و. همدارنگه د حربي ښوونځي يو تن مشهور زده کوونکي کاکا سيداحمد لودين و، چې وروسته يې د (اصول کاکا) په نامه د باسواده کولو يوه نوې لاره جوړه کړه.

په ۱۸۷۸م کال د نومبر په مياشت کې په افغانستان باندې انگرېزانو دوهم تيري وکړ، چې په دې سره د پوهنې سربيره د هيواد نورې ادارې هم شنډې شوې او د امير شيرعلي خان هڅې د جگړې د اور خوراک شوي. (۱۸: ۱۳-۱۴)

که څه هم اميرشیرعلي خان د لومړي ځل لپاره د افغانستان په تاريخ کې د عصري او رسمي ښوونې او روزنې بنسټ کيښود؛ خو دا ښوونه او روزنه يوازې په پلازمېنه کابل پورې منحصره پاتې شوه او د افغانستان په ولايتونو او اطرافو کې يې څرک نه ليدل کيده او هلته ښوونه او روزنه په همغه عنعنوي شکل روانه وه. لامل يې دا و چې په هغه وخت کې د داسې يو ملي پروگرام پلي کولو امکانات په نشت حساب وو او د اميرشیرعلي خان په اداره کې دومره مادي او معنوي ظرفيت موجود نه و، چې په دې برخه کې د هيواد په سطح کار وکړي؛ خو بيا هم بايد يادونه وشي چې امير د عصري ښوونې او روزنې بنسټ کيښود، چې د هيواد په علمي او کلتوري برخه يې ډېرې ژورې اغيزې پر ځای پرېښودلې.

د عصري مطبوعاتو رامنځ ته کول

د موضوع د ښې روښانتيا لپاره اړينه ده چې لومړی په عمومي توگه په افغانستان کې د اطلاع رسونې تاريخي تگلوري په اړه بحث وشي او بيا د اميرشیرعلي خان په وخت کې د مطبوعاتو او اطلاع رسونې په اړوند بحث ته چې د موضوع اصلي بحث تشکيلوی ورشو.

د کاغذ او ليک وړاندې اطلاع رسونه د شفاهي ميډيا لکه ډول (نغاړه)، سورنا او جار وهلو له لارې تر سره کيده. کله به چې يوه اړينه مسئله رامنځ ته شوه او يا به هم د ملي او عمومي کارونو د

تر سره کولو لپاره د کلیو مشرانو یا ښار رئیسانو مطرب ته دنده ورکوله، چې په لوړ ځای نغاړه ووهي، خلک راټول او د مسئلې په اړوند هغوی ته خبر ورکړي. د ښار او کلیو اوسیدونکو هم له دغه ډول اطلاع او خبر رسونې، سره مینه درلوده. کله به یې چې د ډول او سرنا آواز واوریده، په هر حالت کې به یې د سیمې عمومي راټولیدنې ځای ته ځان رساوه او په موضوع به یې ځان خبراوه.

د اطلاع رسونې یو بل ډول د کلیو او ښارونو ترمنځ د ځنځیرونو او پړیو اچول وو. په دې طریقې سره د ښارونو حاکمانو کولای شول، چې د هر ډول خطر په وخت کې له یوې سیمې څخه بلې سیمې ته خبر ورکړي. ځنځیر ته به ټکان ورکول کیده او هر ټکان ځانگړې اشارې او علائم درلودل؛ له دې امله د هغه وخت رهبران پوهیدل، چې کومه پېښه رامنځ ته شوې ده او وروسته به د پېښې په تړاو عامو خلکو ته هم خبر ورکول کیده او په تړاو به یې گډ تصمیم نیول کیده. په روایتونو کې راغلي دي، چې د اریایانو پر مهال د پروان او د کاپیسا د لرغونې پلازمینې بگرام د ښارونو ترمنځ هم داسې یو ځنځیر اچول شوی و.

پروان او مروان دوو ورونیو چې یو یې د پروان او بل یې د بگرام حکومت کاوه، د یو او بل له احوال څخه د خبریدلو لپاره له همدې اطلاع رسونې څخه استفاده کوله.

د اطلاع رسونې بله لاره چې د تاریخ په ټولو دورو کې یې وجود درلود جار وهل وو، دغه طریقه به د یوې ډلې جار وهونکو له خوا چې ډولونه او نورې د لوړ غږ لرونکې آلې به یې درلودلې ترسره کېدو. دوی به د ښار گڼ میشتي او عمومي ځای کې د نغاړو په وهلو سره خلک راټولول او مهم خبرونه به یې تر هغوی رسول. د اطلاع رسونې دغه لارې تر دې وروستيو پېړیو د لیکلو، چاپ او حتی د برقي اطلاع رسونې میډیا تر مهاله هم ادامه درلودله.

د لیک په رامنځ ته کېدو سره د اطلاع رسونې په برخه کې د ښارونو د مشرانو ستونزې یو څه راکمې شوې. له دې وروسته به د ښارونو حاکمانو عمومي او ټولنیز موضوعات په ډېرو لیکل او د ښار په عمومي ځایونو کې به د مؤظفو کسانو په واسطه خلکو ته بیانیدل. همدا ډول په دغه ډول اطلاع رسونه کې د انځورونو او د نښو کښلو هم ډېر مهم رول درلود. د چاپ د ماشین په رامنځ ته کېدو سره شفاهي اطلاع رسونه او د ښار په عمومي ځایونو کې په ډېرو د لیکل شویو خبرونو بیانولو طریقه پای ته ورسیده. وروسته له دې به حاکمانو عمومي اطلاعات په قلم لیکل او د چاپ ماشین په واسطه به یې یو ډېر شمېر نور هم ترې چاپ او د ښار په عمومي او گڼ میشتو ځایونو کې به یې نصبول. په دغه ډول اطلاع رسونه کې بیا هم د نقشو او انځورونو کښل ډېر

اهمیت درلود؛ ځکه هرې نقشي او انځور ځانگړې ماناوې درلودلې، چې کولای یې شول مهم موضوعات او تاوده خبرونه انتقال کړي. (۲۱: ۳۷-۳۸)

زموږ په هیواد کې هم د ژورنالیزم او اطلاع رسونې تاریخي سیر له ډیرو پروانو راتیر شوی دی، دا چې د مسلطو ټولنیزو قوانینو له مخې زیربنا یا اقتصاد په ټولو ټولنیزو اړیکو او د ژوندانه په وضع کې ټاکلې اغیزې لري؛ نو د افغانستان ژورنالیزم هم ددغه اصل د اغیزې څخه وتلای نه شي او د ډیرو تاریخي زمانو راهیسې هغه د حاکمې طبقې او استثمار کونکو د گټو په خدمت کې گمارل شوی و. هیوانتسنگ مشهور چيني گرځندوی چې په اوومه میلادي پېړۍ کې د افغانستان د کوشاني ټولواکمنۍ سیمو ته راغلی و او په خپلو یادښتونو کې یې د افغانستان د ختیځې برخې د راپورچیانو او ضبط احوالاتیانو په هکله داسې لیکلي دي: «کوشانیانو په هر ولایت کې یو مامور د ښو او بدو احوالاتو د ټولولو لپاره گمارلی و»

د کوشانیانو وروسته عربانو، صفاریانو، سامانیانو، غزنویانو، سلجوقيانو، غوریانو، خوارزمشاهیانو، چنگیزیانو، صفویانو، ابدالیانو او نورو هم د اطلاعاتو او راپورنو ټولولو بیل دفترونه او راپورچیان درلودل.

د احمدشاه بابا واکمنۍ پر مهال د زبده نویسانو، وقایع نگارانو، حضورنویسانو، چار چیانو، کار کاره باشیانو او اخبار چیانو تر نومونو لاندې همدا ډول تشکیلات موجود وو. دوی به شفاهي او لیکلي اطلاعات، پاچاهي او دولتي فرمانونه تر عامو خلکو او ټولنو رسول او د هغوی احوالات او کوايف به یې په پټه او ښکاره توگه ټولواک او د دربار اراکینو ته وړاندې کول.

هغه وخت چې پر هند باندې د انگریز استعمار پیل شو، دوی د خپلو گټو د ساتلو او د مرکزي حکومت د پیاوړي کولو لپاره په هند کې په یو لړ اصلاحاتو، اقتصادي او صنعتي فعالیتونو پیل وکړ، د سوداګرۍ او نظامي پیاوړتیا لپاره یې د ریل گاډو لارې رامنځ ته کړې، صنعتي او حرفوي کارخانې یې په کار واچولې، مدني قوانین یې جاري کړل، ښوونځي یې پرانستل، په ۱۶۷۴م کال کې یې په بمبېي کې د انګلیسي حروفو یوه مطبعه په فعاله کړه او د هند پر بیلابیلو ژبو یې د اخبارونو پر چاپ پیل وکړ. کله چې انگریز استعمار د افغانستان له گاونډیو سیمو سره نیغ په نیغه تماس پیدا کړ؛ نو د افغانستان په داخلي چارو کې یې لاس وهنې پیل کړې. دوی د صوبه سرحد (خېبر پښتونخوا) ټولې حساسې سیمې تر خپلې ادارې لاندې راوستې او د افغانستان خپلواکۍ او د خاورې تمامیت ته یې سخته خطرته متوجه کړه. او د انگریز استعمار د پټو او ښکاره مداخلو له امله د افغان او انگریز تر منځ پرلپسې جگړې رامنځ ته شوې. ددغو

جنگونو له امله افغانان راوینښ شول او د مرکزي حکومت د جوړولو او د ملي یووالي د ساتلو له پاره یې په یو لړ اساسي اصلاحاتو پیل وکړ. (۱۵: ۱۱-۱۲)

په افغانستان کې په ریښتینې توګه مطبوعات او اطلاع رسونه د نوي افغانستان له تشکیل څخه وروسته پیل شوې ده. له دې وړاندې له یوې خوا په افغانستان کې د ملي وحدت لرونکې دولت موجود نه وو، یعنې کله به د افغانستان پولې د ګاونډیو هیوادونو په خاوره کې پراخوالی وکړ او کله به هم د ګاونډیانو سیاسي نفوذ زموږ په خاوره کې پراخوالی کاوه، بناً ممکنه نه ده چې د څو مختلفو او ډول ډول دولتي سیستمونو لاندې د افغانستان د مطبوعاتو مطالعات پرمخ یوسو. له بلې خوا مطبوعات د نن په څېر یوه ملي او داخلي پدیده نه وه؛ بلکې یوه پردی او صادره شوې پدیده وه، چې لویدیځ کلتوري ممیزات یې درلودل، د انگریز د استعمار په پیل کېدو سره یې په ختیځ کې وده وکړه. د استعمار او استعمار ګرانو سره یې په یوه وخت کې د عمل لاره ختیځ او په ځانګړې توګه افغانستان ته خلاصه کړه. په همدغه مهال امیر شیرعلي خان د خپل اهلیت او کفایت څخه په کار اخیستنې د خپل امارت په دوهمه دوره کې په لومړي وار د عصري مطبوعاتو د رامنځ ته کولو لپاره هیواد ته سنگي مطبعه راوړه او د مطبوعاتو چاپول یې پیل کړل. (۲۱: ۵۳۷-۵۳۹)

خو ځینې څیړونکي وايي چې ګویا د امیر شیرعلي خان له دوهمې دورې وړاندې د هغه د مخالف ورور محمد اعظم خان په دوره کې د لومړي ځل لپاره د سید جمال الدین افغان تر نظر لاندې د کابل جریدې په نوم یوه جریده په کابل کې خپریدله، دلته اړینه ده چې دا روښانه شي چې آیا رښتیا هم د امیر محمد اعظم خان په دومره لنډه دوره کې دا لوی ګام پورته شوی دی او کنه؟

هغه اثار او کتابونه چې د سید جمال الدین افغان د علمي، فلسفي، سیاسي، فرهنگي، اجتماعي او ژورنالیستي فعالیتونو په اړه لیکل شوي دي د هغوی له جملې څخه «سید جمال الدین افغاني و افغانستان» په نوم کتاب کې د هغه د «جریده کابل» په نامه خپرونې څخه هم یادونه شوې ده؛ چې د امیر محمد اعظم خان په وخت کې چاپیدله. سید جمال الدین له ځوانۍ څخه د محمد اعظم خان ښوونکی او مشاور پاتې شوی و. د افغانستان د همدغه واکمن په وخت کې د کابل جریده د سید جمال الدین افغان تر نظر لاندې خپریدله. د «سید جمال الدین افغاني و افغانستان» د کتاب لیکوال زیاتوي چې د کابل جریده لومړنۍ جریده وه چې د افغانستان د مطبوعاتو په آسمان کې وځلیده.

د سيدجمال الدين افغان تر سرمحررى لاندې د كابل د جريدې د خپريدو په اړه مختلف نظرونه موجود دي. يو شمېر خپرونكي يې د شتون په اړه او ځينې يې د نه شتون په اړه خپل دلايل لري. هغه شمېر خپرونكو كې چې د كابل د جريدې شتون او خپريدل تائيدوي، په هغوي كې يوه ډله د خپل دليل د اثبات لپاره د سيدجمال الدين افغان په اړه د خپرونكو ليكنې او اسناد كافي بولي. بله ډله خپرونكي وايي چې د كابل جريده چاپي نه وه؛ بلكې په قلمي ډول په څو محدودو نسخو كې خپره شوې وه. يوه ډله خپرونكي وايي چې دا يوه ديوالي جريده وه او د كابل ښار په اعلان ځايونو كې نصب كيده. دا درې واړه نظرونه ددې څرگندونه كوي چې د كابل جريده په قلمي او يا ديوالي ډول موجوده وه. (٢٧: ١٤٧-١٥٠)

خو بله ډله خپرونكي بيا په دې باور دي چې په دې نوم كومه جريده موجوده نه وه او نه هم د امير محمد اعظم خان په دوره كې د سيدجمال الدين تر مسؤليت لاندې كومه جريده خپريدله. دوى باور لري چې د اميرمحمد اعظم خان د واكمنۍ پر مهال په افغانستان كې مطبعه موجوده نه وه او د هغې دورې هيڅ ډول چاپي اسناد زموږ لاسته نه دي راغلي؛ نو چې كله مطبعه شتون ونه لري هيڅ ډول چاپي خپرونه به هم شتون ونه لري. همدارنگه دوى وايي چې كه چيري په دې نوم كومه قلمي يا ديوالي جريده خپره شوې واى؛ نو هر ورو به يې كومه نسخه او نښه راپاتې واى.

ځينو خپرونكو باور ښودلى دى چې كيداى شى د كابل جريده به د امير محمد اعظم خان په واكمنۍ كې نه؛ بلكې د اميرشیرعلی خان په وخت كې د سيدجمال الدين افغان تر سرمحررى او مسؤليت لاندې خپره شوي وي. خو دغه نظر ته هم ځينې خپرونكي د شك او ترديد په سترگه گوري؛ ځكه دوى وايي چې د كابل د شمس النهار د جريدې ترڅنگ بيا هم د هغې كومه نسخه او بيلگه په لاس كې نه لري.

محمد كاظم اهنګ په خپل كتاب «سیرژونالیزم افغانستان» كې په بشپړ ډول د كابل په نوم جريدې د شتون او خپراوي په اړه منفي نظر وړاندې كړى دى. نوموړى ليكي، چې يو شمېر خپرونكي له دې امله د كابل د جريدې د شتون او خپريدو په اړه باوري دي، چې په پخوا وختونو كې د كابل خلكو د كابل شمس النهار جريده په لنډ ډول د كابل جريدې په نوم يادوله چې دا نوم همداسې راپاتې شو؛ نو ځكه خپرونكي باور لري چې د كابل جريده د كابل شمس النهار جريدې په څنگ كې او يا له هغې څخه وړاندې يوه بله خپلواکه جريده او خپرونه وه.

خو بيا هم د ښاغلي آهنګ دغه استنباط د نن ورځې خپرونكو په حلقه كې پلويان نه لري او په اړه يې د تائيد نظر نه شي ورکولای.

د نن ورځې څيړونکي د رايو په يووالي سره په دې باوري دي او په غوڅ ډول نشي ويلاى، چې دا جريده به د امير محمد اعظم خان او يا هم د امير شيرعلي خان پر مهال د سيد جمال الدين افغان تر مسؤليت لاندې خپره شوي وي او هم دا نه شو ردولای چې سيد جمال الدين افغان به د شمس النهار د جريدې څخه وړاندې هيڅ ډول مطبوعاتي فعاليتونه نه درلودل. تر هغه چې ددې جريدې په اړه کوم اسناد په لاس رانه شي د شتون او نه شتون په اړه يې نظر هم نه شو ورکولای. (۲۰: ۲۱-۲۲)

په هر صورت په واضح ډول ويلاى شو، لکه څرنگه چې د امير شيرعلي خان په وخت کې نور عصري اداري سيستمونه رامنځ ته شول، په کلتوري او ښوونيز ډگر کې يې لوی ځامونه پورته کړل په همدې ډول د افغانستان عصري مطبوعات هم د امير شيرعلي خان د حکومت په دوهمه دوره کې پېل شول چې تر دې مهاله يې مختلف پرواونه وهلي دي.

هغه مهال چې امير د پلار سره په هندوستان کې د سياسي تبعيد ورځې تيرولې؛ نو دده پاملرنه د هند د نورو تمدني عناصرو سربيره عصري مطبوعاتو هم جلبوله او پوهيده چې دغسې مطبوعات د ټولني د روښانه کېدو او ويښتابه لپاره ډېره اغيزناکه وسيله ده. په همدې ډول سيد جمال الدين په خپله وصيت نامه کې امير ته د مطبوعاتو توصيه کړې وه. همدارنگه د امير د کابينې ټول غړي په ځانگړي ډول سيد نور محمد شاه يو منور شخص و او دې کابينې د عصريت د رامنځ ته کولو او پاللو ظرفيت درلود، حتی قاضي قادر چې د انگرېزانو جاسوس او وطن ته خاين سړی و؛ خو په فرهنگي کارونو کې يې ښه ونډه درلودله او د امير مطبوعاتي منشي او ژباړن و.

امير ته د هندوستان ټول جرايد راتلل او د قاضي قادر په واسطه ورته ژباړل کيدل، يعنې امير په خپله يو خبير او روښانفکره سړی و. (۲۸: ۱۰۱-۱۰۲)

افغانستان ته د راغلي روسي هيئت يو غړی او ددې هيئت معالج ډاکټر ياروسکي هم په خپل اثر کې د هغه وخت د هندوستان جرايدو ته اشاره کړې او ليکلي يې دي چې: "د هند د الله آباد د سيمې د هند د منبر (تريون اف انډيا) په نوم ورځپاڼې يو څو گڼې مو ترلاسه کړې او د انگرېزي ژبې ژباړونکي په واسطه راته وژباړل شوې او پوه شوو چې افغانستان ته د روسي پلاوي سفر د انگرېزانو له لورې په ډېر غور او څيړنې څارل کېږي." (۹: ۲۰۹)

د امبالي په سفر کې د امير په امر لومړنۍ سنگي مطبوعه واخيستل شوه، کابل ته انتقال شوه او په ۱۸۶۹م کال کې د بالاحصار سره نږدې نصب شوه. (۶: ۵۹۳) په دې سره په هيواد کې د

مطبوعاتو، کتابونو، رسالو او د نورو دفتری رسمي کاغذونو د چاپولو لړۍ پیل شوه، چې له امله یې د لومړي ځل لپاره په هیواد کې عصري مطبوعات او د سیاسي تفکر د خاوندانو یو نوی قشر راپورته شو.

په افغانستان کې د طباعت مرحله د درو مطبعو په موجودیت کې پیل شوه. تر ټولو لومړی یې د شمس النهار مطبعه وه او ددې مطبعې چلوونکی او مهتمم میرزا عبدالعلي خان کابلي و. نوموړي د هغه وخت زده کړو او خطاطۍ سره بلدتیا درلودله او د ژور لید څښتن و. د شمس النهار مطبعه د «مطبع شاهي» په نوم هم یادیدله، چې د دولتي مطبعې مفهوم ورکوي، لا تر اوسه هم په کابل کې د هیواد لویه مطبعه د دولتي مطبعې په نوم یادېږي. د شمس النهار مطبعه کې د میرزا اغلام احمدخان څرخي تر محرری لاندې د شمس النهار جریدې سربیره کتابونه، رسالې، رسمي پانې او د ډاګخانې ټکټونه هم چاپیدل.

د امیرشیرعلي خان د وخت یوه بله مطبعه د مصطفایي مطبعې په نوم یادیدله، چې د کابل د بالاحصار څخه د باندي د سردار شیرعلي خان کندهاري په سرای کې یې د طباعت چارې پرمخ وړلې. مصطفایي مطبعې څخه د «قواعد رساله» په نوم یوه رساله په یادگار راپاتې ده، چې د میرزا احمدخان صادق په اهتمام چاپ شوې ده.

دریمه مطبعه چې د پورته دوه نورو مطبعو په څنګ کې یې طباعتي چارې پرمخ وړلې د مرتظاوي په نوم یادیدله. د شمس النهار جریدې یو شمېر گڼې هم په همدغه مطبعه کې د میرزا عبدالعلي خان کابلي په اهتمام په چاپ رسیدلې وې او د همدغې مطبعې چارې یې هم په غاړه وې.

باید یادونه وکړو چې د پورته درې واړو مطبعو چارې په سنگي طریقه پرمخ وړل کیدې. د سنگي طبع کولو طریقه د نړۍ د طباعت په تاریخ کې د حروفې طریقې څخه وروسته رامنځ ته شوې ده، کارونه یې ساده او په کم لګښت سره پرمخ تلل؛ نو ځکه خپروونکو هم له دې ډول طریقې څخه ډېره گټه اخیستله.

که څه هم په افغانستان کې د طباعت د پیل مرحله د همدغو درې مطبعو په واسطه پیل شوه او په لږ ظرفیت سره یې د طباعت چارې پرمخ وړې؛ خو په افغانستان کې یې د علمي کلتور او ژورنالیزم ځلانده بنسټ کینود او تر ټولو جالبه خبره داده چې سربیره پردې چې په هیواد کې ددغه صنعت پیل ډېر ابتدایي و؛ خو پیل یې د هیواد د خپلو علمي او فني شخصیتونو لکه

مرزا غلام احمد څرخي، ميرزا عبدالعلي خان کابلي او مرزا احمد صادق خان په واسطه وشو، چې د افغانستان د مطبوعاتو په تاريخ کې يې نومونه د تل لپاره ژوندي پاتې شول. (۱: ۵-۷)

د مطبوعو د راتگ څخه وروسته د مطبوعاتو او د کتابونو رسمي لړۍ پېل شوه او د سيد جمال الدين د اصلاحي برنامې سره سم په ۱۸۷۳م کال کې د شمس النهار لومړنۍ گڼه له چاپه راووته. دغې جريدې خپل ځانگړی لوحه او نښان درلوده، په دې لوحه کې دوه زمريان ليدل کيږي چې په يوه لاس کې توره او بل لاس د دواړو ترمنځ د شمس النهار عنوان ليدل کيږي او اندازه يې ۱۲×۲۶ سانتې متره وه. لومړنۍ گڼې يې په دوو مخونو کې وې، چې وروسته شپاړسو مخونو ته لوړه کړای شوه او په نستعليق متن به هرو دوو اونیو کې چاپ کيدله. (۲: ۳۴)

د جريدې په متن کې له سرمقالې پرته بهرني خبرونه، د افغانستان د ولاياتو پېښې او خبرتياوې او داسې نور معلومات ځای پر ځای کيدل. د متن د ليکلو ژبه يې فارسي وه؛ خو ځينې پښتو ليکنې هم پکې ليدل کيدې. د لکنې ژبه يې ډېره سخته او پخوانۍ مقیده فارسي وه، چې يو ساده مطلب به په ډېرو اضافي کلماتو کې بيانېده. ډېره برخه يې د دولت په گټه تبليغاتو ته ځانگړې شوې وه او همدارنگه د ادبياتو له نشر سره په تملق او مبالغه د اميرشیرعلي خان د شخصيت ستاينه په کې کيده، چې له عامې ژبې او عامه مطبوعاتو سره يې توپير درلود.

خو ددې سربيره دې جريدې د خلکو د

اذهانو د روښانتيا او تنوير کولو لپاره هم يو شمېر مقالې چاپولې د بيلگې په توگه د يوې مقالې په يوه څنډه کې يې داسې ليکلي دي: د افغانستان خلکو د پښې له کرنې څخه زيان لیده؛ ځکه

چې هغه يې په لږه بيه پر انگلستان خرڅوله او د هغو په عوض به يې گران او قيمت ټوگران لاس ته راوړل او دا له دې کبله و چې دغو خلکو خپل علم او کمال نه درلود. (۲۸: ۱۰۱)

شمس النهار له هيواده بهر هم لوستونکي درلودل او په هغې کې يې گډون کاوه. د هرې گڼې بيه (لس آنې) د هغه وخت مروجې پيسې وې، چې په هند کې هم معمولې وې. (۴: ۳۸)

د پورته ټولو ځانگړتياو په درلودلو سره د اميرشيرعلي خان د دورې مطبوعات او په ځانگړي ډول د کابل شمس النهار جريده د سيمې په کچه يوه پرمختللي او مترقي جريده وه، ځکه نوموړې جريدې نه يوازې دا چې د هيواد او سيمې خبرونه يې خپرول؛ بلکې دې جريدې محلي صنعت او د خلکو په ژوند کې د هغوی ارزښت، عامه امنيت او د عامه رفاه مسايل په ډېر ښه ډول بيانول. په دې برخه کې به د افغانستان معاصر تاريخ د شمس النهار بنسټگر اميرشيرعلي خان خدمتونه له ياده ونه باسي.

معماري، صنعت او سوداگري

ددې لپاره چې د کابل په ښار کې د دولت عسکر او لښکرې د خلکو مزاحمت او ځورونې لامل نه شي اميرشيرعلي خان پريکړه وکړه چې د بي بي مهرو د غونډۍ په شاوخوا کې د شير پور په نامه يو ټينگ ښار ودان کړي؛ نو ځکه يې په ۱۸۷۰م کال کې د مهندسانو په واسطه ددې ښار نقشه برابره او د عمل ډگر ته يې وړاندې کړه. دغه ښار د بي بي مهرو غونډۍ په شاوخوا کې په ۲ زره جريبه ځکه کې تر پلان لاندې ونيول شو. د ديوالونو لوړوالی يې ۲۰ فوټه او سور يې ددې وړتيا درلودله، چې توپ پرې څرخيدلی شو. خټه يې د فيلانو په واسطه پخيدله. ددې ښار يوه پوځي قشله چې د کتنې وړ گنجائش ولري په پام کې نيول شوې وه.

له پنځو کالو څخه د زياتې مودې لپاره د ورځي (۶) زره کارگران او يو زر معماران او ترکانان په دې ودانۍ کې په کار بوخت وو. عسکرو ته پر اصلي معاش سربيره د مياشتې پنځه روپۍ هم ورکول کيدې، څو خپلو ورځنيو چارو ته هم پاملرنه ولري؛ خو د معمارانو اجوره هره ورځ په نغدي توگه د دولت له خزانه څخه ورکول کيده. په داسې حال کې چې پخوا د سپکونو، لارو او ودانيو جوړولو کارونه جبري وو او د بيگار په ډول به ترسره کيدل او دغه کار به زياتره پر عامو خلکو او بزگرانو کيده او تحميلي بڼه يې درلوده.

ددې ښار ټول کارونه بشپړ نه شول او د افغان او انگریز په دوهمې جگړې سره یې کارونه نیمگړي پاتې شول، چې وروسته د وخت په تیریدو ړنگ شو. ددې ښار په یوه څنډه کې جنگي کلا آباءه شوه او د محمد ظاهر شاه د واکمنۍ په وخت کې هم ددې کلا په منځ کې ځینې ودانۍ جوړې شوې چې تر یوې اندازې د عسکرو د ځای پر ځای کولو محل گڼل کیده او همدارنگه عسکري لوژستیک او د اردو روغتون هم په کې ځای پر ځای شو. (۲۶: ۴۵-۴۶)

دا چې په هیواد کې مرکزي ادارې ټینګښت پیدا کړ، اقتصادي، صنعتي، سوداګری او د څارویو روزنې ته هم پاملرنه وشوه. د دولت په هڅو سره او د امنیت په موجودیت کې لویې لارې جوړې او سوداګریزې اسانتیاوې رامنځ ته شوې، امیر شیرعلي خان د هیواد د کرنیزو تولیداتو پرمختیا ته هم پاملرنه وکړه او هم یې په بزگرانو باندې د رسمي مالیاتو دروند بار سپک کړ.

په دې دوره کې په صنعت کې ډېره پاملرنه نظامي صنعت ته شوې ده د بیلګې په توګه په هغه دوره کې د اردو د تجهیزات لپاره د توپ جوړولو، توپک جوړولو او باروت جوړولو فابریکې جوړې شوې. د خارجي توپونو، توپکو او د پخوانیو وسلو سربیره هغه مهال په میاشت کې یو توپ د کابل په نظامي فابریکو کې جوړیدو. توپکونه او باروت هم په ډېره اندازه په دې کارخانو کې تولید کیدل. (۲۹: ۵۹۴-۵۹۵)

خلورم خپرکی

هغه لاملونه چې د نوي مدنيت هڅې يې زيانمنې کړې

اميرشیرعلي خان د افغانستان د هغو اميرانو او پادشاهانو له جملې څخه دی، چې د زړه له تله يې غوښتل خپل هیواد ته ریښتینې خدمتونه ترسره کړي او خپل هیواد د پرمختللي نړۍ د هیوادونو په قطار کې وويني. نوموړي د همدې موخې لپاره له هرې ممکنه لارې کار واخيست، مخکې پراته خنډونه يې له منځه یو وړل او په دې لاره کې چې له هرې ستونزې سره مخامخ شو مبارزه يې ورسره وکړه او په افغانستان کې يې داسې نوي بنسټونه کینودل چې ځینې يې اوس هم په خپل ځای پاتې دي؛ مگر ددې ټولو کارونو سربیره په دې لاره کې د هغه دوامداره هڅې زيانمنې شوې او یو لړ لاملونه ددې سبب شول، چې نه یوازې يې د نوي مدنيت بهیر په ټپه ودراره؛ بلکې اميرشیرعلي خان خپله پادشاهي او خپل ژوند هم پکې له لاسه ورکړ. دا لاملونه یو شمېر بهرني، یو شمېر د کور دننه او یو شمېر داسې هم وو، چې په خپله د امیر د یو شمېر

تيروتنو او خطاو څخه سرچينه اخلي. په دې څپرکي کې به په همدغو لاملونو بحث راټول کړو، چې د هغه وخت افغانستان د نوي مدنيت هڅې يې زيانمنې کړې.

ددې دورې دوامداره نه پاتې کيدل

د افغانستان په تاريخ کې داسې ډېرې بيلگې شته، چې څو ځله يو شمېر واکمنانو د هيواد د آبادولو هلې ځلې پيل کړې او هڅه يې وکړه چې هيواد په سياسي، اقتصادي او کلتوري توگه وده وکړي؛ خو يو شمېر بهرني او داخلي لاملونه سره يو ځای شوي او د پرمختگ پروسه يې ټکنې کړې ده او يا يې په بشپړ ډول له منځه وړې ده. د اميرشیرعلي خان نوې طرحې هم له ورته حالت سره مخامخ شوې.

د اميرشیرعلي خان د وفات وروسته يې زوی يعقوب خان واک ته ورسيد او نوموړی په رواني او جسمي کمزورتيا اخته شخص و؛ ځکه چې پوره اته کاله يې په زندان کې تير کړي وو او د دومره لوی مسؤليت د ادا کولو وړتيا يې نه درلوده. د نوموړي د حالت په اړه مؤرخ عطايي ليکي چې: "يعقوب خان تر بند وړاندې ډېر غبستلی او هوښيار سپی و، ډېر اداري او نظامي خدمتونه يې ترسره کړي وږ او د هرات حاکم پاتې شوی و؛ خو د بند فشار او تجريد يې د بدن قوت او ځواک زيبېنلی و او کله چې له بندي خانې راووت د چارو مسؤليت هم ورته وسپارل شو، نو هيڅ نه پوهيده او حيران پاتې و چې څه وکړي." (۲۸: ۱۲۱)

له يوې خوا د يعقوب خان دا ډول روحي او بدني حالت او له بلې خوا د انگریزانو مستقيم تيری ددې سبب شو، چې اداري انسجام ويجاړ، گډوډ او حالات د اعتبار څخه بې برخې شي، له دې امله د اميرشیرعلي خان تگلاره له پلي کېدو څخه پاتې شوه.

د انگریزانو دوهم تيری يو بل لامل دی چې د اميرشیرعلي خان د مدنيت هڅې يې زيانمنې کړې په دې اړه رسول رهين ليکي چې: د انگریزانو دوهم تيری هيواد ته درانه زيانونه واپړول، په دې مانا چې منظمه اداره له منځه لاړه، نظامي تشکيلات وران شول، د هيواد د پلازمينې مرکز د کابل د بلاحصار ښار وران شو، صنعتگر او کسبگر يې له وطن څخه د دفاع په لاره کې له منځه لاړل، د استالف صنعتي ښار او د غزني ښار سوداگریز بازارونه وسوځيدل، د کندهار او ننگرهار د ښار صناعي ځايونه خالي او دښمن د نظامي استحکاماتو په توگه وکارول او د کابل، زابل،

پروان، کاپيسا، ننگرهار او کندهار کروندې شنډې شوې او په دې سره کره په اطرافو، صنعت او سوداگري په ښارونو کې له منځه لاړه. (۲۱: ۷۰-۷۱)

همدارنگه د انگریزانو له تیري وروسته امیر عبدالرحمان خان چې ۲۱ کاله یې واکمني وکړه او نوموړي هم په بشپړ ډول د امیرشیرعلي خان د اصلاحاتو لړۍ تعقیب نه کړه؛ خو ځینې کارونه یې د یادولو وړ دي. د بیلگې په توګه نوموړي د تورې او شلاق په زور په هیواد کې سراسري امنیت رامنځ ته کړ او هیچا ددې جرئت نه درلود، چې د نظام په خلاف راپورته شي او څوک چې راپورته شول هغوی یې په پوره صلاحیت سره له منځه یووړل. له دې امله په هیواد کې پوره نظم رامنځ ته شو. تاریخ لیکونکی غلام محمدغبار د هغه مهال تاریخ لیکونکي میرزا یعقوب خان خافي د لیکنې په حواله لیکي چې غله پانسي کیدل او که چېرې به سوداگریز کاروانونه غلا شول نو خامخا به یې مالونه بېرته پیدا کیدل او سوداګرو ته سپارل کیدل. (۲۹: ۶۴۸)

حبیبی دده په اړه لیکي چې: ”امیر عبدالرحمان خان په کورنیو چارو کې زړور، جنگیالی او پیاوړی واکمن و، چې د مخالفانو په وژلو کې یې ساری نه درلود، دی نوبتګر او په نړیوالو پېښو پوه سړی و، څه نا څه لیک لوست یې هم زده وو، په دري ژبه یې (پندنامه) نومی کتاب او همدارنگه مشهور کتاب (تاج التواریخ) یې هم ولیکه. د ډاډمنو سپه سالارانو تر مشرۍ لاندې یې لکه غلام حیدرخان خرخي او فرامرز خان پیاوړی پوځ جوړ کړ، ځواکمنه جاسوسي شبکه یې جوړه کړه، په کار پوه حاکمان یې وګمارل، په ښارونو کې یې پوستي خانګې خلاصې کړې، شرعي محکمې یې بیا ورغولې، شاهي مدرسه یې رامنځ ته کړه، چاپخونه یې جوړه کړه او د ټوپک جوړولو کارخانه یې هم ودانه کړه.“ (۱۰: ۳۲۵-۳۲۶)

ددې ټولو کارونو سربیره بیا هم په کلتوري برخه کې، چې د امیرشیرعلي خان د دورې له بنسټیزو اصلاحاتو څخه شمېرل کیده پاملرنه ونه شوه. دده په اړه عطایي لیکي چې: عبدالرحمان خان په خپله بې سواده و او هم یې له باسواده انسان څخه ښه نه راتلل. ده د فهم او پوهې خاوندان یا له وطن څخه فرار کړل او یا یې په زندانونو کې وغورځول او په خپله ۲۱ کلنه واکمنۍ کې یې یو ښوونځي هم تاسیس نه کړ. (۲۸: ۱۲۹)

همدارنگه دده په اړه رسول رهین لیکي چې: امیر عبدالرحمان د امیرشیرعلي خان د وخت کابینه ونه منله او د دولت په مهمو مقامونو کې یې په هیچا اعتبار ونه کړ او ټول عمده دواړو یې په خپله اداره کول. نوموړي د کلتوري خدمتونو په برخه کې هم کومه څرګنده او ښکاره بیلګه نه لري چې یادونه ترې وشي. که څه هم امیر له نوي نړیوال کلتور او تمدن څخه خبرتیا درلوده؛ خو بیا یې

هم دې برخې ته اعتنا ونه کړه او په ټول هیواد کې یې یو ښوونځي او یوه جریده هم رامنځ ته نه کړه، حال دا چې افغانستان په دواړو کې سابقه درلودله. یوازې امیر د لیتوگرافي- مطبعې هیواد ته واردې کړې چې یو شمېر محدود کتابونه او رسالې چې د پاچا په اطاعت کې لیکل شوې وې او هم څو اداري قوانین وو، چې په دې مطبعو کې په چاپ ورسیدل. (۲۱: ۷۵)

دا او دې ته ورته لاملونه ددې سبب شول چې د امیرشیرعلي خان د اصلاحاتو لړۍ یې له مخکې تگ څخه راوگرځوله او دوامداره پاتې نه شوه.

له تزارې روسیې سره تمایل

په دوهم څپرکي کې مو د امیرشیرعلي خان دربار ته د روس استازي ستالیتوف د راتگ په اړه معلومات وړاندې کړل؛ او ومولیدل چې روسیې د خپلې موخې د ترلاسه کولو لپاره استازي رالیږلی و او کله یې چې موخه ترلاسه کړه پرته له دې چې کوم رسمي سند لاسلیک شي امیر ته د غوړو وعدو په ورکولو سره، خپل استازي ور وغوښت او امیر یې د انگریزانو ډبولو ته یوازې پرېښود. خو دلته بحث دادی، چې ولې امیر له روسیې سره تمایل درلود او دې تمایل کومې پایلې درلودې.

امیرشیرعلي خان د امارت له لومړیو وختونو څخه په داخلي سیاست کې د یوې مرکزي قوې ادارې او د داخلي اصلاحاتو پلوی شخص و او په خارجي سیاست کې یې غوښتل چې هیواد یې خپلواک وي او نه یې غوښتل چې د افغانستان له خاورې څخه کوم بل گاونډي هیواد ته ضرر ورسېږي، په ټوله کې د ده خارجي سیاست په مسالمت امیز او له گاونډیانو سره د ښو حسنه اړیکو په اساس ولاړ و.

نوموړي ددې موخې لپاره هلې ځلې وکړې، د امبالې، سملې او پېښور کنفرانسونو کې یې د همدې موخې لپاره گډون وکړ، تر څو انگریزان اړ کړي چې پخواني تړونونه د دوه اړخیزو اړیکو په اساس رامنځ ته کړي؛ خو انگریزانو نه یوازې دا چې هغو پخوانیو تړونونو ته په احترام قایل نه وو؛ بلکې نوې غوښتنې یې درلودلې چې په اساس یې په بشپړ ډول د افغانستان خارجي سیاست د انگریزانو لاس ته لویده. امیرشیرعلي خان نه یوازې دا چې د پخوانیو تړونونو لغوه کول یې غوښتل د انگریزانو نوو غوښتنو ته هیڅ تسلیم نه شو.

ددې سربيره اميرشیرعلي خان د يعقوب خان د بغاوت، د عبدالله جان وليعهدي په رسميت نه پيژندل، د سيستان د حکميت په مسئله، له امير سره د مشورې پرته د استازو او تحافو راليرل، د انگريزانو له خوا د کوټې او قلات نيول او په ځينو مکتوبونو کې د انگريز ترخې لهجې کارول او دې ته ورته په نورو مواردو کې اميرشیرعلي خان له انگريزانو سخت ناراضه و.

امير دا ناراضيتوب په ښکاره ډول څرگند او، په دې اړه عطايي ليکي چې: کله به چې له امير سره د انگريزانو له خوا ناخواله وشوه نو بد کلمات به يې استعمالول په زوره به يې نارې وهلې چې دا د ارنوت قوم غواړي ما خپل قوم ته سپک کړي. (۲۸: ۹۴)

په دې ډول د اميرشیرعلي خان او انگريزانو ترمنځ اړيکې ورځ تر بلې د کرکيچ په لور روانې وې؛ خو کله چې په انگلستان کې محافظه کار گوند واک ته ورسيد او په هند کې د لارډ نارټ بروک پر ځای د فارورډ پالیسي سخت طرفدار لارډ لتين واک ته ورسيد؛ نو دا کرکيچ د بحران اخري حالت ته ورسيد او انگريزانو پر اميرشیرعلي خان نيغ په نيغه فشارونه وارد کړل. له دې امله اميرشیرعلي خان د انگريز په دوستۍ بې اعتماد او د روس په دوستۍ يې باور وکړ.

د روس د استازي مل ډاکټر ياروسکي په خپلو يادابنتونو کې ليکلي چې اميرشیرعلي خان له روسي استازي سره په خپله لومړنۍ ناسته کې داسې وويل: ”مخکې له دې چې زما اړيکي له انگريزانو سره خرابې شي، هغوی ډېره هڅه وکړه، چې ما خپل ځان ته جلب کړي، ددې لپاره چې ما خپل طرفدار کړي، هر څه يې چې په توان کې وو دريغ يې نه کړل، د وسلې، پيسو، صنعتي فابريکو او د فني متخصصينو او داسې نورو مرستو وعدې يې وکړې؛ خو زه په دې ښه پوهيدم چې دغه مرستې او وعدې په پټه کې له ځانه سره څه راوړي، څه چې دوی له هندي اميرانو او سردارانو سره وکړل پوره خبر وم؛ نو روسانو سره مې دوستۍ ته ترجيح ورکړه او ومې غوښتل، هغه څه چې څلويښت کاله مخکې زما پلار په نظر کې درلودل، هغه ته عملي ښه ورکړم.“ (۴۲: ۷۷)

امير ددې هيله درلوده چې د روس د استازي په وجود او د روس د دوستۍ په اعلان سره به پر انگريزانو تهديدات او فشارونه وارد کړي، مگر انگريزانو ددې تهديد په وړاندې په چټک ډول عمل وکړ او د نظامي تيري لاره يې غوره کړه او د امير تهديدات يې خنثی کړل.

په داسې حالاتو کې اړينه وه چې اميرشیرعلي خان له روسانو سره د دوستۍ له هغې پخوانۍ تجربې درس اخيستی وای کومه چې د هغه پلار امير دوست محمد خان په وخت کې اجرا شوې وه، ځکه هغه وخت د ويتکوويچ په راتگ سره انگريزانو په افغانستان لومړی تيری وکړ، د

جگړې اور د روسانو په لاس بل شو؛ خو روسانو هڅه ونه کړه چې دا اور مړ کړي او افغانان يې انگریزانو ته پرېښودل .

دا ځل هم هغه ورته حالت رامنځ ته شو او کله چې ستالیتوف بېرته ستنیده نو امیر ته يې وعده ورکړه، چې د روس ۳۰ زره پوځ چې په ترکستان کې د تیاریسې په حالت کې ولاړ دی او ستاسو مرستې ته به راوړسېږي. امیر د ستالیتوف په دې وعده یې هېڅ شک نه درلود ځکه کافمن په خپل رسمي مکتوب کې ورته لیکلي وو، چې پر ستالیتوف داسې باور وکړه لکه تاسو يې چې د ترکستان د حاکم په توګه پرماکوئ.

په دې ډول امیر ته د ستالیتوف وعده د کاینې کرښې ښکاره شوې، د هغه په مشورو يې باور وکړ او د برتانوي استازي د منلو څخه يې راوگرځاوه. که چېرې د روس استازي له داسې یوې عهدنامې او د گورنر جنرال کافمن له رسمي مکتوب سره کابل ته نه وای راغلی او خوش باوره امیر يې له انگریزانو سره د اپیکو پریکولو ته نه وای هڅولای؛ نو یقیناً چې انگریزانو به دوهم تیری نه وای ترسره کړی او دا ناوړین به نه رامنځ ته کیدو. (۹: ۲۶۰-۲۶۱)

کورنۍ ستونزې

د امیرشیرعلي خان د دورې یوه بله ستره ننګونه چې د نوي مدنیت هڅې يې زیانمنې کړې هغه کورني اختلافات وو او دې ډول اختلافاتو په شاهي کورنیو کې د زمانشاه له وخته جريان درلود، چې افغانستان يې په هر اړخیزه توګه له ستونزو سره مخامخ کړی و.

د امیرشیرعلي خان لومړۍ دوره حکومت په همدغو کورنیو اختلافاتو تیر شو او ونه توانیده چې خپله کړنلاره او پلان تطبیق کړي؛ خو د حکومت په دوهمه دوره کې چې رقیبان وروڼه يې مړه او بل لوي رقیب عبدالرحمان چې د هغه وراره او د امیر محمد افضل خان زوی و په بخارا کې د روسانو تر حمایت لاندې اوسیده لږ څه د آرام ساه واخیسته، امنیت يې رامنځ ته او د اصلاحاتو د پلي کېدو زمینه ورته برابره شوه.

مګر لږه موده وروسته يې زامن په وړاندې راپورته شول او دا ځل تر ډېره بریده دا کورنۍ ستونزې او اختلافات په خپله امیر د سیاسي تیروتنې له امله رامنځ ته شول، چې د ده د واکمنۍ د کاواکه کېدو سبب وګرځیدله.

د امير شيرعلي خان يوه لويه کمزوري داوه چې د شهزاده عبدالله جان مور يې بې عايشې ورباندې ډېر نفوذ درلود، چې د هغه د عقل سترگې يې ړندې کړې وې. هغه د هيواد نازک سياسي حالات او په دې لاره کې يې د کورني جنجال رامنځ ته کېدو ته هېڅ پاملرنه ونه کړه او اووه کلن زوی عبدالله جان يې رسماً د وليعهد په توگه اعلان کړ او خپل مشر زوی يعقوب خان چې له ده سره يې د کابل په نيولو کې ډېره مرسته کړې وه او تر هرچا ډېر ددې منصب حقدار و له پامه وغورځاوه. يعقوب خان هم د پلار ددغې بې انصافۍ په وړاندې برالا بغاوت ته ملا وتړله او د هرات په لورې روان شو.

يعقوب خان له کابل څخه د حرکت کولو وروسته لومړی ځان کندهار ته ورساوه او د کندهار ښار يې کلابند کړ؛ خو دا چې د ښار د نيولو وس يې نه و د گرشک په لور روان شو او د گرشک حاکم ښار ته د ننوتلو اجازه ورنه کړه او په گوليو يې ځواب ورکړ. يعقوب خان فراه ته ولاړ او ددې ځای حاکم مير افضل خان د پاتې کېدو بلنه ورکړه او ورته يې وويل چې په پسرلي کې به کابل ته ورسر لاړ شي او له پلاره به بخښنه ورته وغواړي. يعقوب خان د هغه خبره ومنله؛ خو سپه سالار فرامرز خان چې د يعقوب خان د نيولو دنده ورکړل شوې وه، دا وخت د گرشک حدودو ته نږدې شوی و. ميرافضل خان هڅه وکړه چې فرامرز خان د يعقوب خان له نيولو څخه راگرځوي؛ خو فرامرز تگ ته ادامه ورکړه؛ ځکه نو ميرافضل خان يعقوب خان ته خبر ورکړ چې ځان گوبڼه کړي او هغه لومړی سيستان او بيا بېرته غوريانو ته را وگرځيد او د غوريان کلا يې ونيوله.

د هرات والي فتح محمد خان چې د يعقوب خان په توصيه د هرات والي شوی و، خپل زوی محمد عزيز خان ته امر وکړ چې د غوريانو کلا بېرته له يعقوب خان څخه ونېسي؛ خو محمد عزيز خان چې د يعقوب خان د بنديگنو قرضدار و ځان يعقوب خان ته تسليم کړ او يعقوب خان په هرات حمله وکړه او د هرات ښار يې محاصره کړ. امير شيرعلي خان د يعقوب خان په خلاف تازه دمه قواوې هرات ته وليږلې، خو د هرات خلکو د ښار دروازې د يعقوب خان پرمخ خلاصې کړې او ښار فتح شو. فتح محمد خان او زوی يې محمد عزيز خان دواړه په جنگ کې زخميان او بيا مړه شول او يعقوب خان په خپلواکۍ سره په هرات کې حکومت پېل کړ.

سپه سالار فرامرز خان د هرات د نيولو په موخه يو ځل بيا په جگړې لاس پورې کړ او د ادرسکن په سيمه کې د سختې جگړې په نتيجه کې د کابل د ځواکونو دوه لوی افسران، سردار خان او جنرال فتح علي شاه خان ووژل شول. په هماغه شپه يعقوب خان، سپه سالار ته ليک وليږه چې په هغه کې يې ليکلي وو، چې تر اوسه په هرات کې د خپل پلار په نامه خطبه وایم او د هغه اطاعت

کولو ته تيار يم او له پلار څخه درې غوښتنې لرم، يا مې دې وبخښي او خپل حضور ته مې دې وبولي، يا دې راته ووايي چې له هيواد ووځه او يا دې د بخښلو وروسته د هرات حکومت راوسپاري. فرامرز خان او سردار اسلم خان د هغه د ليک په ځواب کې وليکل، چې که رښتيا هم غواړې د پلار اطاعت وکړې، ورور دې سردار ايوب خان په هرات کې پرېږده او ځان کابل ته ورسوه. په همدې وخت کې اسلم خان او د دوه نورو قاتلانو په دسيسه کې سپه سالار فرامرز خان ووژل شو او د دوی دسيسه رسوا او اميرشیرعلي خان هغوی ونېول او زندان ته يې واچول.

يعقوب خان په هرات کې خپل ورور ايوب خان پرېښود او د بخښنې د غوښتلو لپاره يې په کابل کې د پلار حضور ته ځان ورساوه. اميرشیرعلي خان هم هغه وبخښلو او دوه مياشتې وروسته يې بېرته هرات ته د حاکم په توگه وليږه. (۸: ۳۲۸-۳۳۱)

په همدغه وخت کې د يعقوب خان د بخښلو په اړه د هند وایسرا لارډ مايو ليک راوړسید او له امير نه يې په ټينگه غوښتي وو، چې له زوی سره روغه وکړي. په دې سره امير دا خبره په کورنيو چارو کې د انگریزانو لاس وهنه وبلله او فکر يې وکړ، چې گویا يعقوب خان د انگریزانو په لمسون دغه کارونه وکړل، حال دا چې داسې نه وه بلکې داد انگریزانو يوه بله دسيسه وه چې امير ته يې په کورنۍ کې مخالفتونه را پيدا کړل. (۳۸: ۱۴۱)

په دې سره د پلار او زوی تر منځ دوستۍ ډېر دوام ونه کړ او په ۱۸۷۳ کال کې يعقوب خان په خپله خوښه له ډېرو سوغاتونو سره کابل ته راغی؛ خو امير په ډک دربار کې پر هغه غصه شو او په هغه يې د بغاوت تور ولگاوه او هغه ته يې اختيار ورکړ چې يا په کابل کې زندان قبول کړي او يا په هرات کې د امير د لښکر انتظار وباسي. يعقوب خان په کابل کې زندان قبول کړ او امير په لوی لاس له يوه لايق زوی څخه ځان محروم کړ. (۸: ۳۳۱-۳۳۲)

څه وخت چې يعقوب خان بندي شو نو بل ورور ايوب خان يې په بغاوت راپورته او په هرات کې يې د خپلواکۍ اعلان وکړ؛ خو د امير د پوځ په وړاندې له ماتې سره مخامخ شو او ايران ته يې پناه يو وره. په دې ډول امير خپل ځوان او په کار پوه زامن په خپله له لاسه ورکړل او د هيواد په اداره کې يې ترې گټه وانخيسته.

بله مهمه پيښه چې په سلطنتي کورنۍ کې رامنځ ته شوه هغه د امير محمداعظم خان زوی د محمد سرور خان بندي کيدل و، چې د پلار تر مړينې څخه وروسته له ايران څخه راغلی و. نوموړي يعقوب خان د خپل پلار په وړاندې تحريک کړی و؛ خو يعقوب خان هغه ونېوه او کابل ته يې

ولیره او هلته د امیر له خوا بندي شو. همدا ډول محمداسلم خان د فرامرز خان د قتل په تور له خپل اعیاني ورور محمد حسین خان سره بندي شو. محمد اسلم خان لږ وروسته په زندان کې دوه نور وروڼه محمدحسن خان او محمدقاسم خان ددې لپاره ووژل، چې ځانونه یې د امیر طرفداران ثابت کړي وو. په دغه کار سره امیر نور هم متاثره شو او په کورنۍ کې نفاق نور هم ډېر شو. (۴۲: ۴۱)

موندنې

د افغانستان په تیر تاریخ کې داسې د عطف او پام وړ پېښې شته چې د څیړنو او پلټنو لپاره اړین ظرفیت لري. د همدې شمېر عطف نقطو څخه د افغانستان په تاریخ کې یوه د پام وړ دوره د امیر شیرعلي خان واکمني او په ځانگړې توگه د هغو اصلاحاتو په اړه څیړنه او پلټنه ده چې د هغه مهال د واکمني ادارې له خوا مطرح شوي دي.

ددې سره سره چې یو شمېر نامتو مؤرخینو په دې اړه اړینې څیړنې او معلومات وړاندې کړي دي خو لا هم داسې ټکي شته چې نورو څیړنو ته اړتیا لري. د همدې دورې ټولې ناڅرگنده او پټې خواوې باید برملا شي چې زموږ د هیواد تاریخ دا ځلانده دوره لا د پوهیدلو وړ وگرځي. ددې لیکنې په جریان کې له لاندې مواردو سره ډېر مخامخ شوم.

۱- امیر شیرعلي خان غوښتل چې په سیمه کې د یو منل شوي ځواک په توگه تبارز وکړي او دا هغه وخت شونې وه چې امیر د دولت بنسټونه ځواکمن کړي وای او د وخت د غوښتنو په اساس دا د امکان څخه بهر وه چې د دولت بنسټونه په هماغه پخوانۍ طریقه ځواکمن شي. نوموړی په دې پوهیده چې د معاصرو دولتونو په څېر باید معاصر تمدني عناصر رامنځ ته شي، سیاسي، اقتصادي او ټولنیز بنسټونه ځواکمن شي او په دې ډول له بهرنیو تیریو څخه د افغانستان ساتنه وکړي.

۲- امیر شیرعلي خان د نوي تمدن او د سیاسي سیستم بنسټونه کینودل او تر څو پورې یې چې په واک کې و، هغوی ته یې په دوام ورکولو، پرمختگ ورکولو او لا ځواکمن کولو کې خپلې هلې ځلې جاري وساتلې؛ خو د نوموړي تر مړینې وروسته په بشپړ ډول د هغه په ایښودل شوو

بنسټونو نوې ودانۍ جوړې نه شوې او دا هيواد د يوې مودې لپاره له پرمختګ څخه محروم پاتې شو.

۳- امير شيرعلي خان غوښتل چې په بهرني سياست کې خپلواکي ترلاسه کړي؛ نو ځکه يې له انګريزانو سره هيڅ ډول نوي تړونونه لاسليک نه کړل؛ بلکې پخوانيو لاسليک شويو تړونونو کې يې هم له سره کتنه او تعديلات غوښتل او له انګريزانو څخه يې جدي غوښتنه دا وه چې تير تړونونه دې اصلاح شي او د دوه اړخيزو اړيکو په اساس دې له سره لاسليک شي.

۴- امير شيرعلي خان د نوي تمدن د ايجاد هڅې د هيواد پر انکشاف اغيزمنې وې، نوموړي دا کار ښه په جرئت سره ترسره کړ خو دا هم بايد ومني چې امير د يو شمېر اشتباهاتو چې د موضوع په متن کې يې يادونه شوې ده مرتکب شو چې له امله يې رامنځ ته شوې طرحې زيانمنې شوې.

پورتنيو توضيحاتو ته په پام بايد ووايو چې د امير شيرعلي دوهمه دوره واکمني او د هغه اصلاحي کړنې له هره اړخه د اهميت او ارزښت وړ دي. پکار ده چې دا واکمن د هيواد د هغو واکمنانو او مشرانو په قطار کې وشمېرو، چې دې هيواد ته يې ريښتيني خدمتونه ترسره کړي دي او ددې هيواد له ځمکنۍ بشپړتيا څخه يې ساتنه کړې ده.

مناقشه

د امير شيرعلي خان د خدمتونو او په افغانستان کې د عصري ټولنيز، اقتصادي او سياسي ټولنيزو سيستمونو د ايجاد په اړه بيلابيلو پوهانو څيړنې ترسره کړي دي. غواړم چې په دې برخه کې دا څيړنې سره پرتله او يوه کوچنۍ مناقشه رامنځته کړم، تر څو ددې ليکنې مهمې او ځانګړې برخې په سم ډول روښانه شي.

مؤرخ غبار د امير شيرعلي خان په اصلاحاتو کې د هغه فکري وړتيا له پامه نه غورځوي، خو ددې په څنګ کې ددې واکمن پر مهال د علامه سيدجمال الدين افغان له فکري اغيزې څخه هم سترګې نه پټوي او زياتوي چې سيدجمال الدين افغاني نه يوازې چې په افغانستان؛ بلکې په ډېرو اسلامي هيوادونو کې د نوي تمدن د پراختيا او غوړيدا لپاره نه ستړي کيدونکې هلي ځلې کړي دي. (۲۹):

۵۹۳

همدا ډول مؤرخ عطايي هم د اميرشیرعلی خان د نوي تمدن بیلگې یو په یو بیان کړي دي. په ځینو مواردو کې یې امیر ستایلي؛ خو په ځینو مواردو کې یې د تاریخ د اصولو مطابق پر هغه نیوکې هم کړي دي. ځکه امیر د خپلو بنسټو کړنو ترڅنګ ځینې تیروتنې هم کړي دي، چې باید هر څیړونکی یې د تاریخ د لیکنې د اصولو مطابق بیان کړي. نوموړي د امیر اداره په عصري پرنسیپونو ولاړه اداره بولي ځکه چې په دې برخه کې یې اصلاحات د ادارې له لورې برخې څخه پېل کړي دي، یعنې لومړی یې عصري کابینه رامنځ ته کړه او په دې کابینه کې یې د هغه وخت په کار پوه او خبیر کسان راټول کړل او تر ټولو ښه چاره یې دا وه چې په دې کابینه کې یې د خپلې کورنۍ او سردارانو څخه هیڅ څوک ونه ټاکل او د مختلفو قومونو او ژبو کسان یې په کې ځای پر ځای کړل. ددې غوره ټکي په څنګ کې یې د هغه په اداري او سیاسي برخه کې د یوې ځواکمني اطلاعاتي اداري نه شتون ته د انتقاد گوته نیولې ده؛ ځکه چې د یوه سیاسي نظام په ساتلو کې ځواکمن استخبارات ډېر لوی رول لري او دا چې امیر په خپل سیاسي نظام کې له دې لوی او مهم ارګان څخه بې برخې و، له لویو ټکرونو سره مخامخ شو او له دې اړخه ورته ډېر زیانونه ورسیدل. دده په اداره کې د انگریزانو غټ جاسوسان ګرځیدل؛ خو نه ده او نه هم دده همکارانو وکړای شول چې دا ځاینې څېرې رسوا کړي. (۲۸: ۱۰۰)

امیر د نورو اصلاحاتو په څنګ کې د لومړي ځل لپاره په افغانستان کې د عصري ښوونې او روزنې بنسټ هم کېښود. په پلازمېنه کابل کې یې یو ملکې او بل حربي ښوونځي تاسیس کړل او په دې برخه کې د امیر پاملرنه تر دې بریده رسیدلې وه چې آن په خپله یې د ښوونې او روزنې بهیر او د ازموینو له جریان څخه نظارت کاوه. (۳۳: ۱۹-۲۰) خو بیا هم په عمومي ډول د امیر شیرعلي خان د وخت پوهنیز بهیر په دوو برخو وېشل کېږي، چې یوې ته یې عنعنوي بهیر ویلای شو چې له ډېر پخوا څخه یې په افغانستان کې رواج درلود او دا بهیر په کورونو او جوماتونو کې پرمخ روان و چې ډېری برخه یې دیني زده کړې وې. دوهم ته دولتي پوهنیز بهیر ویلای شو، چې دا یوازې په پلازمېنه کابل کې د دولتي ځانګړي لګښت په واسطه پرمخ وړل کیده.

په ورته ډول مطبوعات هم له دغه ډول حالت سره مخامخ وو، که څه هم د کابل د شمس النهار جريدې په رامنځ ته کیدو سره په افغانستان کې اطلاع رسونه کې بنسټیز بدلون رامنځ ته شو او د اطلاع رسونې چاپي میډیا هیواد ته معرفي شوه؛ خو دا چاره په هیواد کې سراسري نه شوه او په کلیو او بانډو کې جار وهل، نغاړه او ډول وهل په خپل حال باقي پاتې شول. د شمس النهار

جریدې په خپریدو سره د لویو ښارونو حاکمان بریالي نه شول، چې په پراخه توګه هیوادني او شخصي اطلاعات په چاپي ډول د هیواد هرې برخې ته ورسوي. (۲۱: ۵۳۹)

په نظامي برخه کې چې امیر کوم خدمتونه کړي دي، ډېر د پام وړ دي او اوس هم د افغانستان په نظامي سیستم کې د امیر شیرعلي خان د وخت بیلګې کتلی شو. ده یوه روزل شوې او مجهزه اردو جوړه کړه؛ مګر ده بیا هم په دې اردو باور ونه کړ او دده، ددې تیروتنې له امله د افغانستان د هغه وخت اردو بې موراله او خوره وړه شوه. د انګریزانو د هغه وخت د نظامي چارو پاڅنه پوهان وایي چې که چیرې امیر هغه روزل شوې اردو د جګړې میدان ته راویستلې وای، خامخا به یې انګریزانو ته ماتې ورکړې وای. (۲۸: ۱۰۳)

د امیر شیرعلي خان سیاسي ستونزې په دوه برخو وېشلې شو، یو کورنۍ سیاسي ستونزې او دوهم بهرنۍ سیاسي ستونزې.

په کورنيو سیاسي ستونزو کې یې له زامنو سره اختلافات وو چې دا اختلافات د هغه د خپلې سیاسي تیروتنې له مخې رامنځ ته شول، نوموړي تر نورو ډېر کوچنی زوی عبدالله جان د خپل ځای ناستي په توګه وټاکه، چې له دې امله یې مشران زامن له هغه خفه او ترمنځ یې خبره تر جګړو ورسیده.

دوهم بهرنۍ سیاسي ستونزې، هغه دا چې افغانستان د هند د لارې په سر پروت هیواد و او انګریزانو ویره درلوده چې روسان به د افغانستان له لارې په هند ورشي او په هند کې به د انګریزانو ګټې زیانمنې کړي، روسانو هم د انګریزانو د ویرولو په موخه ورځ تر بلې د مرکزي آسیا سیمې نیولې او د افغانستان سرحدونو ته نږدې کیدل. انګریزانو هم په ورته عمل لاس پورې کړ او د امیر شیرعلي خان په وخت کې تر کوتې راوړسیدل. دوی یوازې د هند پر سر رقابت نه درلود، بلکې په اخوا اروپا کې یې هم د بالکاناتو پرسر هم لانجې روانې وې. ددې استعماري هیوادونو ترمنځ په جنجالونو کې تر هر بل هیواد افغانستان ته ډېر زیان ورسیده. افغانستان په ځان بسیا هیواد نه و چې ددې خطرونو مخه یې نیولې وای. د دواړو هیوادونو له خوا فشارونه وارد شول په ځانګړي ډول دا فشارونه هغه وخت ډېر شول، چې په هند کې د مخکې تګ پالیسی طرفدار لارډ لیتن واک ته ورسید او له امیر څخه یې داسې غوښتنې پېل کړې چې امیر هغه منلی نه شوی؛ ځکه د هغو غوښتنو له مخې افغانستان په بشپړ ډول د سیاسي خپلواکۍ څخه محروم کیدو. روسانو هم له امیر سره صداقت ونه کړ او کومې وعدې یې چې ورسره کړې وې په هغو یې عمل ونه کړ او د برلین په کنفرانس کې روسانو دا ومنله چې افغانستان د انګریزانو د نفوذ په

سيمه کې شامل دی، نو ځکه انگریزانو ته پر افغانستان د يرغل کولو زمينه مساعده شوه. په دې ځای کې بايد ووايم چې امير بايد د انگریزانو په څېر په روسانو هم باور نه وای کړای او د دوی په اړه يې ژوره سياسي مطالعه کړې وای؛ ځکه چې دا دواړه استعماري هیوادونه وو، هغوی ته د خپلو هیوادونو گټې تر هر څه لوړې وې او یوازینی موخه يې دا وه چې کمزوري هیوادونه مستعمره کړي.

هغه مهم کار چې امير شیرعلي خان په بهرني سياست کې رامنځ ته کړ هغه د مقابل لوري هیواد سره د دوه اړخیزو اړیکو په اساس د تړونونو او سياسي هوکړه لیکونو رامنځ ته کول او مخکې له مخکې مقابل لوري ته د رسمي مصوبې وړاندې کول و، چې له ده څخه وړاندې کوم بل واکمن دا کار نه و کړی. د بیلگې په توگه له ده وړاندې چې کوم تړونونه د افغانستان دولت له انگریزانو سره لاسلیک کړي وو، مصوبه به يې د انگریزانو له خوا مخکې له مخکې تیاره شوې وه او د افغانستان د دولت په استازي منل کیده. خو امير شیرعلي خان چې کومې مذاکرې له انگریزانو سره وکړې خپلې غوښتنې يې د خپلو گټو په اساس انگریزانو ته د یوې رسمي مصوبې په توگه وړاندې کړې. له یوې خوا امير شیرعلي خان په خپل وخت کې له انگریزانو سره هېڅ ډول نوی تړون لاسلیک نه کړ او له بلې خوا يې غوښتل ټول پخواني تړونونه د دوه اړخیزو اړیکو په اساس تعدیل کړي.

امير له انگریزانو سره په ټولو ناستو او په ځانگړي ډول د امبالي په کنفرانس کې ډېره هڅه وکړه، چې انگریزانو څخه د هیواد سياسي خپلواکي ترلاسه کړي، په دې مانا چې امير د انگریزانو له تجريد سياست څخه په ښه ډول واقف و او هغه پوهیده چې افغانستان په بشپړ ډول په انزوایي حالت کې قرار لري، نو ځکه کې يې په هره ناسته کې بیا بیا دا وړاندیز کاوه چې نوي تړونونه دې د دوه اړخیزو اړیکو په اساس رامنځ ته شي. (۲۴: ۹۶)

انگریزانو نه یوازې داسې ونه کړل بلکې له تجريد سياست سره يې د روسانو په مشوره د حایل «Buffer state» سياست هم ورغوټه کول غوښتل، تر څو افغانستان داسې عیار کړي چې روس او انگریز دواړه په هغه کې لاس وهنه ونه کړي، په دې ډول به د دواړو استعماري هیوادونو د ټکر خطر له منځه ولاړ شي؛ خو امير شیرعلي خان د انگریزانو له دې دواړو سياستونو څخه نفرت درلود. (۲۷: ۹۱)

که څه هم امير د انگریزانو له دې سياستونو څخه خبر و؛ خو د برلین په کنفرانس کې چې روسانو د افغانستان پر سر له انگریزانو سره کومه معامله وکړه، له هغه يې هېڅ ډول خبرتیا نه درلوده

دلته باید ووايو چې دا د امير يوه بله سياسي کمزوري وه، چې له داسې يوې لويې پېښې څخه يې خبرتيا نه درلودله .

پايله

دا ليکنه چې د افغانستان د نوي سياسي سيستم په ايجاد کې د امير شيرعلي خان د ونډې تر عنوان لاندې ليکل شوې له ۴۲ بيلابيلو معتبرو ماخذونو څخه په کې گټه اخيستل شوې ده. دا دوره د افغانستان د تاريخ يوه مهمه او له بلې خوا ډېره حساسه دوره وه؛ ځکه چې له يوې خوا په افغانستان کې د نوي مدنيت د غورځيدو هڅې روانې وې او له بلې خوا داخلي او بهرنيو دښمنانو د هغه مدنيت د وړاندوړو نقشې جوړولې. په ځانگړي ډول گاونډيانو نه غوښتل چې په څنگ کې يې داسې يو هيواد موجود وي، چې له هره اړخه پر ځان بسيا وي. هغوی نه غوښتل چې په افغانستان کې يوه قوي مرکزي اداره موجوده وي.

له بلې خوا امير شيرعلي خان يو متجدد او روښانفکره شخص و، نوموړي د هيواد د آبادۍ او پرمختگ لپاره لوړې هيلې درلودلې، هغه د گاونډيو هيوادونو له عصري تمدن او حالاتو سره پوره اشنايي درلودله، په ځانگړي ډول نوموړي د هند اداره، صنعت، مطبوعات، پوځ او معارف له ډېر نږدې څخه ليدلي وو، نو ځکه امير هم د هماغه احساس له مخې چې درلوده يې د هيواد آبادۍ او پرمختگ ته پاملرنه وکړه. امير شيرعلي خان په دې لړ کې د سيدجمال الدين افغان له جوړې کړې نقشې څخه په سم ډول کار واخيست؛ خو نوموړی يې په هيواد کې اوسيدو ته پرې نښود او بې له شکه که نوموړی يې له ځانه سره ساتلی وای، کيدای شوی چې نن به د افغانستان څېره په بشپړ ډول بدله وای. ويلای شو چې سيدجمال الدين افغان د امير شيرعلي خان په اصلاحي کارونو کې عملي نه بلکې علمي ونډه لري.

همدارنگه امير د خپلو پروگرامونو په پلي کولو کې له نورو مجربو داخلي او بهرنيو کسانو څخه کار واخيست، په ځانگړي ډول سيدنورمحمد شاه، چې د امير په کابينه کې صدراعظم ټاکل شوی و، نوموړی پوه عالم او يو هوښيار سياستمدار و او دده سياسي هوښياری ته د هغه وخت انگرېزان هم قايل وو، خاصتاً چې له هغوی سره يې په کنفرانسونو کې د افغانستان بشپړ

استازېتوب كړی و. امير شيرعلي خان ځينې فني كسان چې هندي مسلمانان وو له هند څخه استخدام كړل، كه څه هم هغوی د امير په اصلاحي چارو كې ونډه درلودله؛ خو په څنگ كې يې انگرېزانو ته پخه جاسوسي هم كوله او په دې برخه كې يې امير شيرعلي خان ته لويې ستونزې جوړې كړې. بايد يادوونه وشي چې دا به د امير كمزوري او يا تېروتنه وي چې د دولت په اډانه كې يې استخباراتو ته پاملرنه ونه كړه، كه چېرې امير ښه استخبارات درلودای؛ نو له هغو خطرونو او ناخوالو څخه به امير خلاصون پيدا كړی وای چې په پای كې ورسره مخامخ شو، له دې امله امير دوی تر پايه ونه پيژندل او هغوی هم د امير تر سيوري لاندې د انگرېزانو لپاره ښه خدمت وكړ.

ومو ويل چې امير شيرعلي خان يو وطن دوست شخص و، د ادارې او تدبير له مخې د ځانگړې وړتيا څخه برخمن و، خو د كورنيو او بهرنيو سياسي ستونزو له امله به ډېر ځله له سختو رواني او روحي فشارونو سره مخامخ كيدو، چې په دې سره به كله كله له دولتي چارو لاس په سر شو. له دې امله يو شمېر پلانونه يې په خپله د ناکامۍ په خوله كې وركړل. په داخلي سياست كې له ډېرو ستونزو سرمخامخ شو او د شاهي كورنۍ په دننه كې جگړې پېل شوې. په بهرني سياست كې هم له ناکامۍ سره مخامخ شو او انگرېزانو د هغه له كمزورۍ څخه گټه پورته كړه او په افغانستان يې د دوهم ځل لپاره تيری وكړ او افغانستان له يو نوي ناورين سره مخامخ شو.

دا چې د هريو واكمن دوره د يو شمېر مثبتو او يو شمېر منفي كړنو په اساس ارزول كيږي، په دې ځای كې به د امير شيرعلي خان ښې كړنې او د هغه ځينې تيروتنې په لنډ ډول بيان شي.

د امير شيرعلي خان ښې كړنې په لاندې ډول مطرح شوي دي :

امير شيرعلي خان يو په وطن مين او روښانفكره واكمن و، هغه ته د هيواد دنوی تمدن بنسټگر ويل كيږي، د هيواد د پرمختگ لپاره تل په لټه او تجسس كې و. د هغه په سياسي برخه كې هڅه داوه چې هيواد يې سياسي خپلواكي ولري، هغه هڅه كوله چې په سياسي مذاكرو او كنفرانسونو كې د يو ځواكمن اړخ په توگه گډون وكړي، د هغه هڅه داوه چې له گاونډيانو او نورو هيوادونو سره سياسي او سوداگريزي اړيكي ولري او د تجريد او انزوایي حالت څخه ځان راوباسي كوم چې د هغه د پلار له وخته انگرېزانو پر افغانستان تپلی و، هغه د نورو واكمنانو په څېر د وطن د گټو په خلاف له هېچا سره كوم سياسي تړون لاسليك نه كړ، هغه برسیره پر دې چې د هيواد ارضي تماميت ته جدي پاملرنه درلودله، بل خوا يې له خپلې خاورې چا ته اجازه نه وركوله چې گاونډيو هيوادونو ته خطر پيدا كړي او خپله يې هم هڅه نه كوله چې له كوم گاونډي هيواد سره جگړه

وکړي او له گاونډيانو يې هم د ښه گاونډيتوب هيله درلودله. د هغه تر ټولو غوره صفت دا و چې د سيمې اخبارونه يې مطالعه کول، ترڅو د يو واکمن په توگه د سيمې او نړۍ له حالاتو خبر وي.

امير شيرعلي خان ددې غوره کړنو سربيره ځينې تيروتنې هم وکړې د بيلگې په توگه، د کوچني زوی عبدالله جان په وليعهد کولو سره يې په لوی لاس ځوان ځواکمن او په چارو پوه زامن (محمد يعقوب خان او محمدايوب خان) له ځان څخه خفه او آن تر دې چې له هغوی سره يې جگړه وکړه، محمديعقوب خان يې پوره اته کاله په بند کې وساته او محمدايوب خان يې ايران ته فراري کړ. د نوموړي دا دوه زامن د ده دوې ځواکمنې مټې وې او دا مټې يې په خپله فلج کړې، که چيرې دا دوې مټې فعالې وای؛ نو پرته له ترديدې ويلاي شو، چې امير به په خپلو چارو کې ډېر بريالی وي. د امير بله تېروتنه دا وه چې په ځينو مواردو کې ډېر خوشباوره و؛ ځکه د هغه په دربار کې او د هغه تر ډيرې لاندې انگريز جاسوسان راغونډ وو، ده د امبالې د کنفرانس په وخت کې يو شمېر هندي مسلمان متخصصين استخدام او کابل ته له خانه سره راوستل، په ملکي او نظامي برخو کې يې زيات واکونه ورکړل، خو نوموړي يو ځل هم فکر ونه کړ چې دوی څوک دي او د هغوی شاليد يې مطالعه نه کړ. همدا دوی وو چې امير ته يې په کور دننه لويې ستونزې ايجاد کړې او دده ورځنۍ راپور يې انگريزانو ته رساوه. د امير شيرعلي خان يوه بله تېروتنه چې په بشپړ ډول د هغه او د هيواد د تباهي سبب شوه، هغه د برلين له کنفرانس څخه خبرتيا نه درلودل او په روسانو باندې باور کول و. امير د روس استازي په مشورو انگريز استازي خپل حضور ته ونه منل او انگريزانو ته يې د رد ځواب ورکړ، ده د روسانو تش په نوم وعدو باور وکړ.

په پای کې ويلاي شو چې امير شيرعلي خان د هغه وخت د غوښتنو په اساس په افغانستان کې د عصري نظام بنسټونه کېښودل؛ خو دده دا هڅې د يو شمېر داخلي او بهرنيو لاملونو په اساس زيانمنې شوې، د نوموړي واکمني يې هم پای ته ورسوله او ملت يو ځل بيا له انگريز استعمار سره په مخامخ جگړه کې واقع شو.

وړاندیزونه

دا چې د خپرنې پرمهال له یو شمېر تشو او نیمګړنیو سره مخامخ شوم او په پوره ډول مې ونه شواى کړای چې د موضوع په اړه بشپړ معلومات راټول کړم؛ نو ځکه غواړم چې دا لیکنه په لاندې مشخصو وړاندیزونو پای ته ورسوم.

۱- محققین او خپرونکي باید ددې مهمې تاریخي دورې په باره کې خپلو علمي خپرونو ته ادامه ورکړي، ترڅو ټول تیاره او پټ ابعاد یې راڅرګند او راتلونکو نسلونو ته د غوره معلوماتو په حیث په میراث پاتې شي.

۲- دا چې امیر شیرعلي خان د افغانستان د کلتوري پیاوړتیا په برخه کې ډېر مهم کارونه کړي دي؛ له دې امله د اطلاعاتو کلتور وزارت ته وړاندیز کوم، چې لکه د نورو فرهنگ پالو تاریخي شخصیتونو په څېر دې دا واکمن او د هغه صدارعظم سید نورمحمد شاه هم ولمانځل شي، د هغوی په یاد دې علمي سمینارونه او سپموزیمونه جوړ شي.

۳- سید نور محمد شاه چې یو وتلی سیاست وال و او د هغه وخت د کابینې مشر او صدارعظم و؛ خو تردې مهاله خپرونکو په خپلو خپرونو کې یوازې د نوموړي سیاسي منډو تررو ته ځای ورکړی دی. له همدې امله وړاندیز کېږي چې د هیواد خپرونکي د هغه د شخصي ژوند په تړاو ژورې او دقیقې خپرنې ترسره، ترڅو د هغه د ژوند ټول اړخونه په سم ډول راڅرګند شي.

۴. دا چې امیر شیرعلي خان د لومړي ځل لپاره په افغانستان کې عصري اداري بنسټونه رامنځ ته کړي دي، له دې امله دولتي چارواکو ته مو وړاندیز دادی، چې یو شمیر ځایونه ددې خبیر او علم دوست واکمن په نوم ونوموي، ترڅو له یوې خوا د هغه خدمتونه له پامه نه وي غورځول شوي او له بلې خوا اوسنیو او راتلونکو واکمنانو ته یوه بیلګه وګرځيږي.

ماخذونه

- ۱- آهنگ، محمد کاظم. (۱۳۹۳). تاریخ مختصر اطلاعات جمعی در افغانستان. کابل: مطبعه بنگاه انتشارات میوند.
- ۲- باوري، محمدرسول. (۱۳۹۲). د افغانستان د تاریخ پنځوس پانې (د مقالو ټولگه). کابل: د بهیقي د کتاب خپرولو ریاست.
- ۳- بیدار، کریم الله. (۱۳۹۳). د افغانستان سرحدونه. جلال آباد: گودر خپرندویه ټولنه.
- ۴- تنویر، محمد حلیم. (۱۳۸۰). د افغانستان تاریخ او خپرونې. ژباړونکي، محمد زبیر شفیقي او فداحمد فایض. پېښور: صبور نشراتي مرکز.
- ۵- تنیوال، محمد ظریف. (۱۳۸۹). د افغانستان عمومي جغرافیه. کابل: کاروان چاپخونه.
- ۶- پوپلزی، عزیز الدین وکیلي. (۱۳۸۷). فرهنگ کابل باستان (جلد اول). کابل: مطبعه طباعتي او صنعتي احمد.
- ۷- جرج، ن کرزن. (۱۳۴۹). ایران و قضیه ایران. جلد دوم، مترجم: غلام علي وحید مازندراني. شرکت انتشارات علمي و فرهنگي ایران.
- ۸- جهاني، عبدالباري. (۱۳۸۰). هرات، پښتانه او ستره لوبه. کویته: صحاف نشراتي مؤسسه.
- ۹- جي ایل، یاروسکي. (۱۳۹۱). د امیر شیرعلي خان دربار ته د تزاري روسیې استازیتوب. ژباړه، داد خان غزنیوال. کابل: میوند خپرندویه ټولنه.
- ۱۰- حبیبی، عبدالحی. (۱۳۸۲). د افغانستان لنډ تاریخ. ژباړه، عبدالروف بینوا. پېښور: دانش خپرندویه ټولنه.
- ۱۱- حبیبی، عبدالحی. (۱۳۸۲). د پوهان علامه حبیبی شل مقالې. کندهار: نارنج خپرندویه ټولنه.
- ۱۲- حسامي، حضرت گل. (۱۳۸۸). تاریخ قضا در افغانستان. کابل: انتشارات سعید.

- ۱۳- خدراڼ، گلزرک. د افغانستان تاريخ. صبا خپرندويه ټولنه.
- ۱۵- ځلمی، محمدولي. (۱۳۶۷). د کابل نوميالی ورځپاڼې او جريدې. کابل: دولتي مطبعه
- ۱۶- دوديال، محمد بشير. (۱۳۸۸). اداره. جلال آباد: گودر خپرندويه ټولنه.
- ۱۷- رشتيا، سيد قاسم. (۱۳۸۴). افغانستان در قرن نژده. کابل: بنگاه انتشارات ميوند.
- ۱۸- رفيع، حبيب الله. (۱۳۷۷). په افغانستان کې د عصري ښوونې او روزنې پيل او پرمختيا. پېښور: د افغانستان د مطالعاتو مرکز.
- ۱۹- رفيع، حبيب الله. (۱۳۸۸). د افغانستان لنډکی تاريخ. جلال آباد: گودر خپرندويه ټولنه.
- ۲۰- رفيع، حبيب الله. (۱۳۹۲). ملي زاويه. استاد حبيب الله رفيع ادبي ټولنه.
- ۲۱- رهين، عبدالرسول. (۱۳۹۱). تاريخ مطبوعات افغانستان (از شمس النهار تا جمهوريت). کابل: انتشارات سعيد.
- ۲۲- زماني، خير محمد. (۱۳۹۲). تاريخ روابط خارجي افغانستان. کابل: انتشارات رسالت.
- ۲۳- زماني، خير محمد. (۱۳۹۲). تاريخ معاصر افغانستان (۱۷۴۷-۱۹۲۹). کابل: مطبعه عازم.
- ۲۴- صفاري، سلطان شاه. (۱۳۹۴). د افغانستان د بهرنيو اړيکو تاريخ. کابل: انتشارات مستقبل.
- ۲۵- صديقي، زرولي. (۱۳۹۴). "د امير حبيب الله خان لنډه پيژندگلوې او د ده د مهال دوه مهمې پېښې" د شيخ زايد پوهنيزه مجله. کابل: د لوړو زده کړو وزارت مطبعه.
- ۲۶- عارض، غلام جيلاني. (۱۳۸۲). د تاريخ په اوږدو کې د افغانستان سرحدونه او اداري ويش. ختيځ بيا روغونې اداره (کور).
- ۲۷- عصمت الهي، محمد هاشم. (۱۳۸۲). نظام مطبوعات افغانستان. تهران: انتشارات بيکران.
- ۲۸- عطايي، محمد ابراهيم. (۱۳۸۳). د افغانستان پر معاصر تاريخ يوه لنډه کتنه. کابل: ميوند خپرندويه ټولنه.
- ۲۹- غبار، مير غلام محمد. (۱۳۶۶). افغانستان در مسير تاريخ. کابل: مرکز نشر انقلاب با همکاري جمهوري.

- ۳۰- غبار، میرغلام محمد. (۱۳۷۷). احمدشاه بابا افغان. ژباړه، امین الله دریغ پېښور: دانش کتابخانه.
- ۳۱- فراهي، عبدالغفار. (۱۳۸۲). افغانستان د یموکراسۍ او جمهوریت په کلونو کې. پېښور: دانش خپرندویه ټولنه.
- ۳۲- فرهنگ، میرمحمد صدیق. (۱۳۷۱). افغانستان درینچ قرن اخیر. جلد اول و جلد دوم، تهران: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ۳۳- کامگار، جمیل الرحمان. (۱۳۸۷). تاریخ معارف افغانستان. کابل: بنگاه انتشارات میوند.
- ۳۴- کهزاد، احمدعلي. زمانشاه، فعالیت استعماري. د اریک خپرندویه ټولنه.
- ۳۵- کهزاد، احمد علي. (۱۳۸۷). بالاحصار کابل وپیش آمدهای تاریخی آن. جلد اول و دوم. کابل: بنگاه انتشارات و مطبعه میوند.
- ۳۶- گنډا سنگ. (۱۳۸۸). دراني احمدشاه. ژباړه، نصرالله سوېمن. کابل: اسد دانش مطبعه.
- ۳۷- گوش، دلپ کمار. (۱۳۶۳). انگلستان و افغانستان. ترجمه، میرحسین شاه. کابل: مطبعه پوهنتون.
- ۳۸- مجددي، عبدالحق، مجددي، فضل الله. (۱۳۸۲). حقیقه التواریخ. کابل: بنگاه انتشارات میوند.
- ۳۹- محتاط، عبدالحمید. (۲۰۰۴). تاریخ تحلیلي افغانستان. لندن.
- ۴۰- محمدحیات خان. (۱۳۸۶). حیات افغاني. اول او دوهم ټوک، ژباړه: فرهاد ظریفی او عبداللطیف طالبی، پېښور: دانش خپرندویه ټولنه.
- ۴۱- نعیم زی، محمد نسیم. (۱۳۹۴). افغانستان د تاریخ په پلوشو کې. خپرندوی: په خپله لیکوال.
- ۴۲- نیازی، مستعلي. (۱۳۸۶). د امیر شیرعلي خان امارت او د امیر سیاسي ستونزې. جلال آباد: همدرد صنعتی مطبعه.

۴۳- ویاړ، محمد کبیر. (۱۳۸۹). د افغانستان تاریخ د وروستیو دوه نیمو پیړیو په اوږدو کې. کابل: اسد دانش مطبعه.

لومړی نسلونه (ضمیمه)

د امیر شیرعلي خان څخه وروسته د نوي سياسي سيستم د ايجاد هڅې

د امیر شیرعلي خان د واکمنۍ وروسته د یو شمېر کلونو په اوږدو کې د هغه یو شمېر پلانونه په بشپړ ډول له پامه ولويدل. له یوې خوا دده عليل او ناروغ زوی محمد يعقوب خان واک ته ورسید، چې اته کاله یې د زندان سختیو، انزويي حالت او روحي شکنجې له امله هم ذهني او هم جسماني توازن بايللی و؛ نو کله چې واک ته ورسید نه پوهیده چې څه وکړي او له کومه یې پېل کړي. له بلې خوا د انگریزانو یرغل او په وړاندې یې د افغان ملت وسله وال پاڅون چې په پایله کې انگریزان له ماتې سره مخامخ او د هیواد څخه وتلو ته اړ شول. دا داسې یو حالت و چې د دولت اداري او سياسي نظام په بشپړ ډول مختل شو او د یوې مودې لپاره په هیواد کې انارشي رامنځ ته شوه.

د انگریزانو د وتلو جریان و چې فولادي واکمن امیر عبدالرحمان خان واک ته ورسید. امیر عبدالرحمان خان د افغانستان هغه واکمن و، چې دده په دوره کې د واک پر سر کورني اختلافات پای ته ورسیدل، یوه واحد مرکزی اداره رامنځ ته شوه، سياسي مخالفین په بشپړ ډول له منځه یووړل شول، په ټول هیواد کې سراسري امنیت قایم شو، له گاونډیانو سره ډیر شمیر پولې معلومې شوې، پوځ یو ځل بیا منسجم شو او ځواکمنه استخباراتي اداره رامنځ ته شوه؛ خو د امیر عبدالرحمان خان ددې لویو خدمتونو برسیره باید دا و منو چې هغه د امیر شیرعلي خان یو شمېر اصلاحات تعقیب نه کړل. د بیلگې په توگه هغه د یو مطلق العنان واکمن په توگه عمل کاوه او د کابینې ډېری چارې یې په خپله اجرا کولې او همدارنگه په علمي او کلتوري برخه کې یې هم چندان لاسته راوړنې نه درلودلې. خو دده تر مړینې وروسته یې زوی امیرحبيب الله خان یو ځل بیا د عصري مدنیت عناصر راژوندي کړل، چې دلته ورڅخه لنډه یادونه کوو.

امیرحبيب الله خان په (۱۹۰۱م) کال کې واک ته ورسید او په (۱۹۰۲م) کې یې د سراج الملة والدین لقب ځانته غوره کړ. د هغه باور دا وه چې د یو دولت او ملت ترقي د پوهې پرته امکان نه لري. نوموړي ځان د خپل پلار برعکس ملایم، علم دوست او د هیواد د ترقي خوښوونکي په توگه ولس ته وروپيژانده. که څه هم نوموړی استراحت طلبه او ظرافت غوښتونکی شخص و او په پوره ډول یې د شلمې پېړۍ له علمي پرمختگونو څخه گټه پورته نه کړه. خو ددې سره سره یې بیا هم د معارف او مطبوعاتو په غوړیدا کې یو اندازه کارونه وکړل. هغه په (۱۹۰۳) کال کې د حبیبی

ښوونځی جوړ کړ او په (۱۹۰۶) م کال کې یې د سراج الاخبار په نوم یوه جریده له چاپه راوویستله. (۲۵: ۱۰۳-۱۰۶)

امیر حبیب الله خان هم د یوه مطلق العنان واکمن په توګه واکمني کوله او په دې لاره کې یې ښه جدي ګامونه هم پورته کړي دي، د همدغه په وخت کې د مشروطه لومړی پلا غورځنګ راپورته شو؛ خو نوموړي یې په مقابل کې سخت غبرګون وښود او د غورځنګ یو شمېر مخکښ کسان یې په توپونو والوزول. د مشروطیت دوهم خوځښت؛ خو په پټ شکل ددې واکمن تر ډیرې لاندې وده وکړه، یعنې د ده د کورنۍ مخکښ کسان، د هغه وروڼه او اولادونه وو لکه: نصر الله خان، امان الله خان او عنایت الله خان او داسې نور ددې پټ غورځنګ سرلاري وو. ویل کېږي چې ددې واکمن مرموزه مړینه به هم د همدغه پټ ګوند او خوځښت له لارې ترسره شوي وي. بیا هم ویلای شو چې د امیر شیرعلي خان وروسته امیر حبیب الله خان و چې یو ځل بیا یې د نړیوال عصري کلتور بیلګې هیواد والو ته معرفي کړي.

د امیر حبیب الله خان د مړینې وروسته یې زوی امان الله خان واک ته ورسید، دا هغه واکمن دی چې په نړیواله او سیمه ییزه سطح یوه پیژندل شوې تاریخي څېره ده. نوموړي په ۱۹۱۹م کال د اګست په ۱۹ لسمه له انګریزانو څخه د هیواد سیاسي خپلواکي ترلاسه کړه او عملاً افغانستان د نړۍ له ګڼو هیوادونو سره سیاسي اړیکې ټینګې کړې. له دې تاریخي بریا څخه وروسته یې په هیواد کې د پراخو اصلاحاتو پلانونه ترکار لاندې ونيول.

نوموړي عصري سیاسي اداره او دولت رامنځ ته کړ او په ۱۹۲۳م کال د جلال آباد په لویه جرګه کې د نظام نامې په نوم د افغانستان لومړنی اساسي قانون تصویب او بیا یې د پغمان په لویه جرګه کې د ملت د استازو په واسطه تائید کړ.

د فرهنگ په سطح کې معارف دومره پراختیا ومونده، چې د ښوونځیو د تاسیس لپاره خلکو له دولت سره مرستې پېل کړې او د هیواد په ولایتونو او لرو سیمو کې ښوونځي جوړ او زده کوونکو په زده کړو پېل وکړ. د هلکانو برسیره د نجونو لپاره هم ښوونځي جوړ شول او بهرنیو هیوادونو ته هم د تحصیل لپاره نجونې او هلکان ولیږل شول.

د مطبوعاتو په برخه کې لسګونه جریدې او مجلې خپریدلې، د ښځو لپاره ارشاد النسوان په نوم یو جریده خپریده او همدارنګه په هر ولایت کې یوې جریدې خپرونې کولې.

په اقتصادي برخه کې د صنعت پراختیا ته پاملرنه وشوه او په باندینۍ سوداګرۍ کې افغاني پیداوارو د نړۍ مارکیتونو ته لاره پیدا کړه.

په عمراني برخه کې نوي ښارونه جوړ شول او د کابل ښار له پخوا څخه څو چنده پراخ شو، د ولایتونو ترمنځ لارې او سړکونه له سره جوړ شول او په لاره کې د مسافرو د هوساینې لپاره هوټلونه په کار ولويدل. د کابل او ولایتونو ترمنځ د تلګراف لاینونه وغزول شول او د اورګاډي د پټلۍ د غزولو لپاره یې له یوې فرانسوي کمپنۍ سره قرارداد وکړ. (۲۸۱-۲۸۲)

خو لکه د تیر په څېر بیا هم بهرنیو او داخلي دښمنانو دا پرمختګ غوښتونکی پاچا خپل کار ته پرینښود او له هیواد څخه وتلو ته اړ شو.

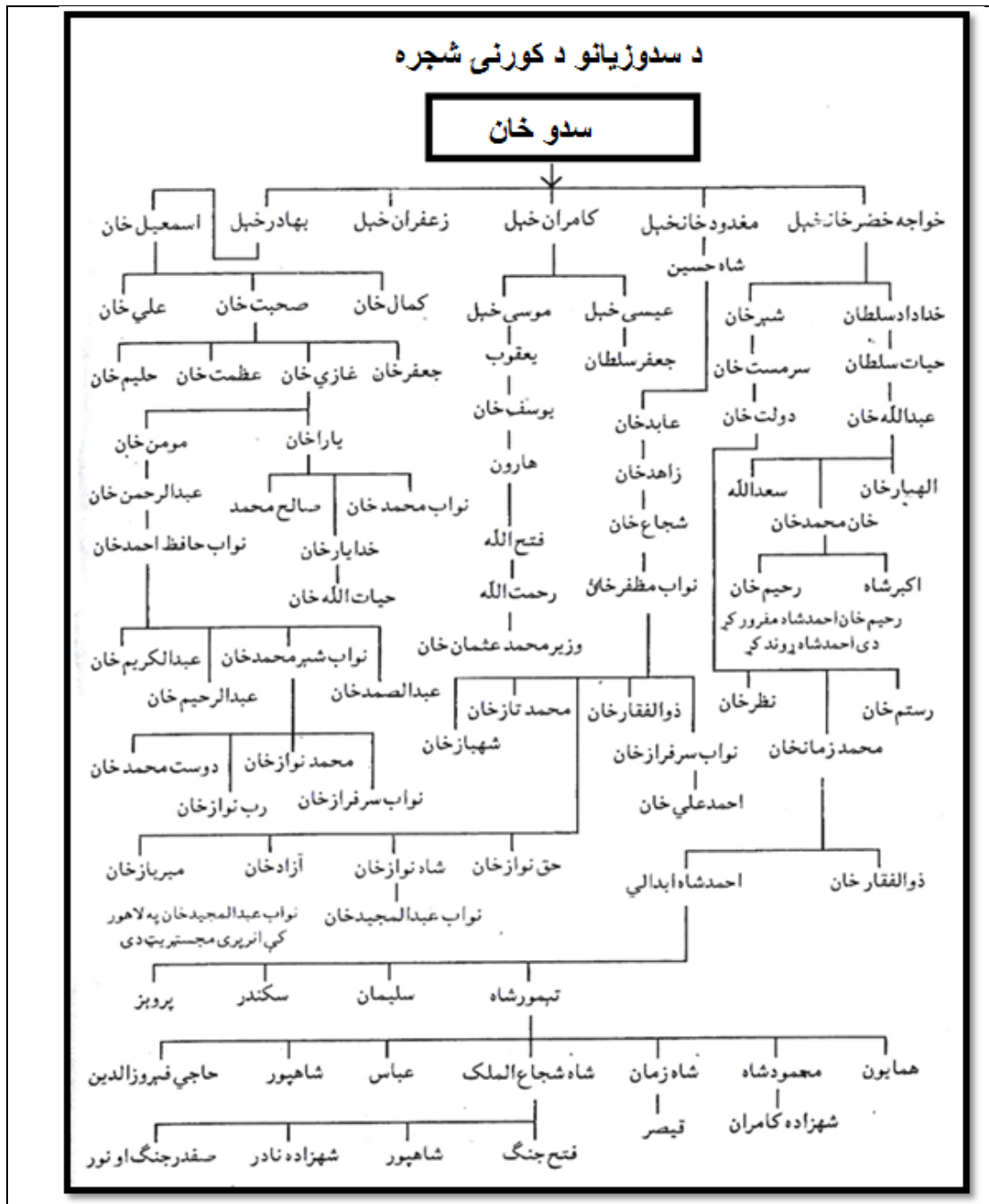

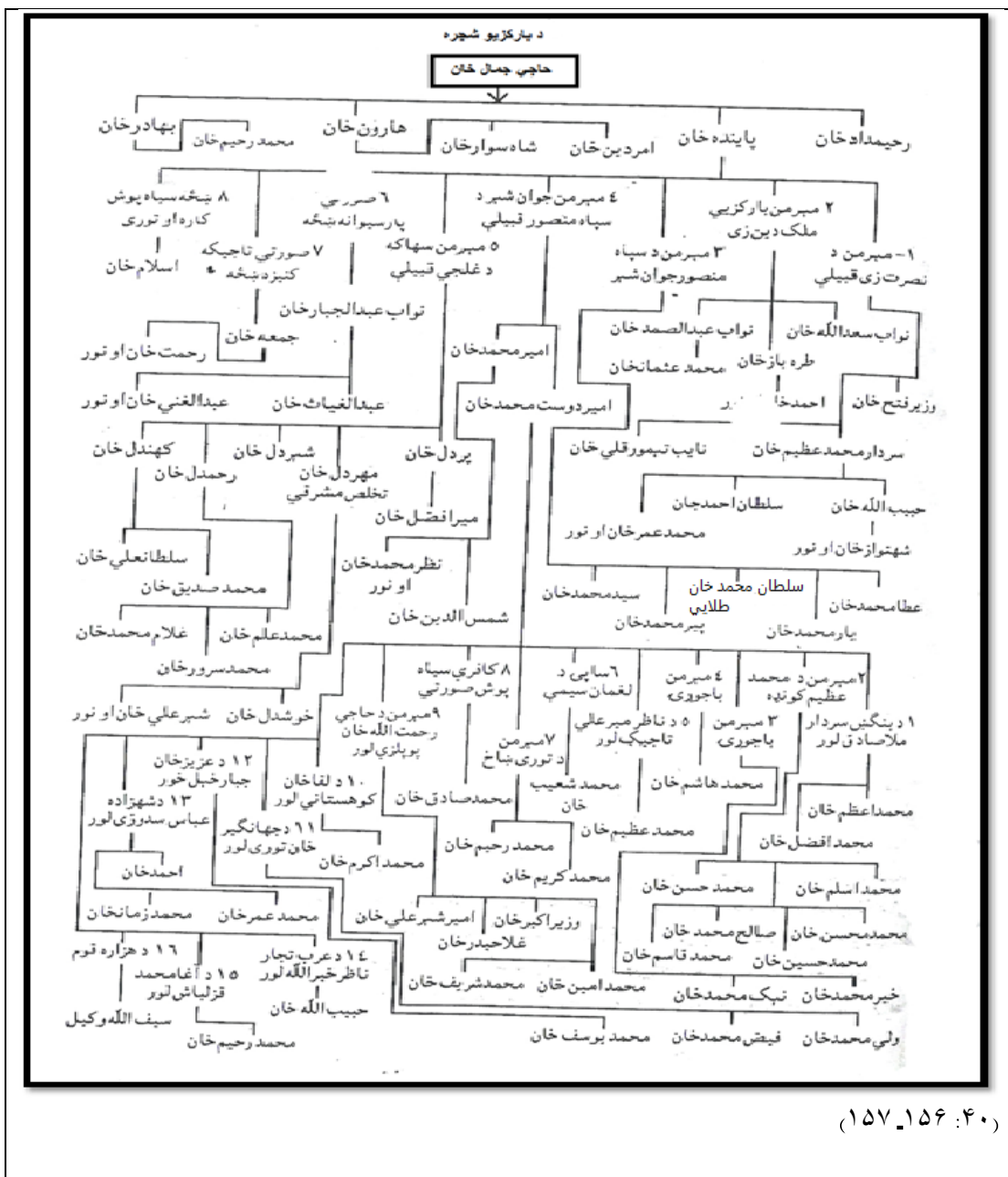
دوهمه نښلونه (ضمیمه)
د افغانستان د معاصر تاریخ واکمنان

ګڼه	واکمن	د واکمنۍ موده	ګڼه	واکمن	د واکمنۍ موده
۱	احمد شاه بابا	۱۷۷۳-۱۷۴۷م	۱۵	امیر حبیب الله خان	۱۹۰۱-۱۹۱۹م
۲	تیمور شاه	۱۷۷۳-۱۷۹۳م	۱۶	غازي امان الله خان	۱۹۱۹-۱۹۲۹م
۳	شاه زمان	۱۷۹۳-۱۸۰۰م	۱۷	حبیب الله کلکانی	۱۹۲۹م
۴	شاه محمود (۱)	۱۸۰۰-۱۸۰۳م	۱۸	محمد نادر شاه	۱۹۲۹-۱۹۳۳م
۵	شاه شجاع (۱)	۱۸۰۳-۱۸۰۹م	۱۹	محمد ظاهر شاه	۱۹۳۳-۱۹۷۳م
۶	شاه محمود (۲)	۱۸۰۹-۱۸۱۸م	۲۰	سردار داؤد خان	۱۹۷۳-۱۹۷۸م
۷	امیر دوست محمد (۱)	۱۸۳۴-۱۸۳۹م	۲۱	نور محمد ترکی	۱۹۷۸-۱۹۷۹م
۸	شاه شجاع (۲)	۱۸۳۹-۱۸۴۲م	۲۲	حفیظ الله امین	۱۹۷۹م
۹	امیر دوست محمد (۲)	۱۸۴۲-۱۸۶۳م	۲۳	بیرک کارمل	۱۹۷۹-۱۹۸۶م
۱۰	امیر شیرعلي خان (۱)	۱۸۶۳-۱۸۶۶م	۲۴	ډاکټر نجیب الله	۱۹۸۶-۱۹۹۲م
۱۱	امیر محمد افضل خان	۱۸۶۶-۱۷۶۷م	۲۵	صبغت الله مجددي	۱۹۹۲م
۱۲	امیر محمد اعظم خان	۱۷۶۷-۱۷۶۸م	۲۶	برهان الدین رباني	۱۹۹۲-۱۹۹۶م
۱۳	امیر شیرعلي خان (۲)	۱۷۶۸-۱۸۷۸م	۲۷	ملا محمد عمر	۱۹۹۶-۲۰۰۱م
۱۴	امیر محمد یعقوب خان	۱۸۷۸-۱۷۷۹م	۲۸	حامد کرزی	۲۰۰۱-۲۰۱۴م
	امیر عبدالرحمان خان	۱۸۸۰-۱۹۰۱م		محمد اشرف غني	۲۰۱۴-؟

له هغه شمیر واکمنانو سره د ۱ او ۲ شمیرې لیکل شوي دي د لومړي او دوهم ځل د واکمنۍ مانا ورکوي.

دریمه نسلونه (ضمیمه)
د سدوزیو او بارکزیو تپرونو شجرې

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**